

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

**Διπλωματική εργασία για το Μεταπτυχιακό πρόγραμμα με
θέμα:**

«Βιομηχανική επανάσταση και αστικοποίηση στην Βρετανία.»

Εποπτεύουσα καθηγήτρια: Μαρία Παπαθανασίου.
Ακαδημαϊκό έτος (2015-2018).

**Χαράλαμπος Ζάχαρης
E-mail: babikafe@yahoo.gr
Α.Μ. 201523**

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Κεφάλαιο 1° «Η διαμόρφωση της βιομηχανικής επανάστασης και η σύνδεση της με τις πόλεις».	11
Α) «Η ανάπτυξη των πόλεων μέσα από το πρίσμα της αλληλεπίδρασης αστικού και αγροτικού χώρου».	11
Β) «Η διαμόρφωση και σύνδεση της βιομηχανικής επανάστασης με την αστική ανάπτυξη.»	15
Κεφάλαιο 2° «Όψεις της εξέλιξης των δημογραφικών και οικονομικών μεγεθών κατά την περίοδο της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης».	22
Κεφάλαιο 3° «Χωροταξία πόλεων και η επέκτασή τους».	36
Κεφάλαιο 4° «Συνθήκες διαβίωσης και λειτουργία των οικιακών ομάδων στο βιομηχανικό αστικό χώρο».	41
Συμπεράσματα	64
Βιβλιογραφία	68

Εισαγωγή

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα εμφανίζεται σταδιακά στην Αγγλία μια άνευ προηγουμένου οικονομική ανάπτυξη σε τέτοια μεγέθη που επηρέασε όλο το εύρος των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών εκφάνσεων της Βρετανίας, με αποκορύφωμα την εμφάνιση για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας μηχανών που έδρασαν καταλυτικά στη μείωση του χρόνου παραγωγής προϊόντων, όπως η κλωστική μηχανή Τζένη. Η κλωστική μηχανή Τζένη εφευρέθηκε το 1764 από τον υφαντή, James Hargreaves, από το Στάνχιλ του Βόριου Λάνκασαϊρ, μειώνοντας τον χρόνο παραγωγής του νήματος σχεδόν τρεις και τέσσερις φορές από ότι πριν.¹ Η έντονη εκμηχάνιση της παραγωγής, παράλληλα με τις τεχνολογικές αλλαγές που συντελέστηκαν και τις επιδράσεις και μεγάλες αλλαγές στην κοινωνία της Βρετανίας αποτέλεσε «επανάσταση». Η επανάσταση αυτή ονομάστηκε «βιομηχανική».

Ο όρος «βιομηχανική» αναφέρεται στην ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα μέσω της ανάπτυξης της εντατικής/καπιταλιστικής οικοτεχνίας.² Πιο συγκεκριμένα με τον όρο βιομηχανική επανάσταση εννοούμε, α) τη διάδοση και συστηματική εφαρμογή νέων επιστημονικών και εμπειρικών γνώσεων στη διαδικασία της παραγωγής, που προοριζόταν προς την αγορά, β) ειδίκευση της οικονομικής δραστηριότητας κατευθυνόμενη προς εθνικές και διεθνείς αγορές και όχι για οικογενειακή χρήση ή δραστηριότητα σε τοπικές αγορές, γ) μετακίνηση πληθυσμού από την ύπαιθρο σε αστικές κοινότητες, δ) μεγέθυνση και μείωση προσωπικού στις τυπικές μονάδες παραγωγής (απομάκρυνση από την οικογενειακή παραγωγή) και συνεργασία με εταιρικές ή δημόσιες επιχειρήσεις, ε) μετακίνηση της εργατικής ενέργειας από την πρωτογενή παραγωγή στην παραγωγή εργοστασιακών αγαθών και υπηρεσιών, στ) εντατική και εκτεταμένη χρήση πηγών κεφαλαίου ως υποκατάστατο συμπλήρωμα της ανθρώπινης προσπάθειας, ζ) ανάδυση νέων κοινωνικών επαγγελματικών τάξεων που καθορίζονταν από την ιδιοκτησία ή την σχέση με τα μέσα παραγωγής εκτός της γης, και ονομάζεται κεφάλαιο.³

Την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης εμφανίστηκαν στην Βρετανία νέες μεγάλες βιομηχανικές πόλεις. Η πληθυσμιακή αύξηση ήταν τόσο ραγδαία, που οι νέες αυτές πόλεις σε γρήγορο σχετικά χρονικό διάστημα, 30-40 χρόνων, μεταμορφώθηκαν σε αστικά «μεγαθήρια».

Η πρώτη φάση της «βιομηχανικής επανάστασης» ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1780 και τελειώνει το 1850 στην Βρετανία, όπου εμφανίζεται με ραγδαίους ρυθμούς η εκμηχάνιση της παραγωγής με την παράλληλη εμπορική και εξαγωγική διόγκωση της βρετανικής οικονομίας. Απόρροια της οικονομικής ανάπτυξης στην Βρετανία ήταν, κατά πολλούς ιστορικούς και ερευνητές, η

¹ Engels F., *The Conditions of the Working-Class in England*, New York, 1887. Σελ. 34-35.

² Εδώ ο όρος «βιομηχανία» δεν αναφέρεται μόνο στη μαζική παραγωγή αλλά χρησιμοποιείται για την μεταποιητική καπιταλιστική παραγωγή στις διάφορες εκδοχές της (μία εκ των οποίων είναι η εντατική οικοτεχνία), επειδή στα ελληνικά ο όρος δεν αφορά αυτομάτως και την εντατική οικοτεχνία και τη βιοτεχνία, όπως συμβαίνει με το αγγλικό industry και τα παράγωγά του.

³ Deane Ph., *The first Industrial Revolution*, Cambridge University Press Cambridge, 1965. Σελ. 1-2.

πληθυσμιακής της αύξηση και η έντονη αστικοποίηση παλαιών αλλά και νέων πόλεων. Την περίοδο 1850-1880 η Ευρώπη γνώρισε μια γενικευμένη οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη, επέκταση των διεθνών και εθνικών αγορών, ραγδαία ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών, όπως και του αστικού χώρου. Στην δεύτερη αυτή φάση τις βιομηχανικής επανάστασης που το τέλος της θεωρείται από αρκετούς ιστορικούς και η έναρξη του Ά παγκοσμίου πολέμου, ολόκληρη σχεδόν η Ευρώπη, και με την δυτική Ευρώπη να αποκομίζει τα περισσότερα οφέλη έναντι της νότιας και ανατολικής, γνώρισε μια μεγιστοποίηση του κέρδους στο χώρο της βιομηχανίας, όπως και βελτίωση των μεταφορών, απόρροια της εξάπλωσης της εκμηχάνισης στην παραγωγή.⁴

Στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επέκτασης όπου διαδραματίζεται στην Βρετανία και είναι η περίοδος που θα απασχολήσει την παρούσα εργασία, νέες τεχνικές στον αγροτικό τομέα αύξησαν την παραγωγή τροφίμων απελευθερώνοντας εργατικό δυναμικό για άλλες δραστηριότητες όπως, βιομηχανική παραγωγή και υπηρεσίες. Μέτρα όπως, οι περιφράξεις βοήθησαν την οικονομική πρόοδο της Αγγλίας του 18^{ου} αιώνα. Η βρετανική γεωργία όμως, δεν αποτέλεσε την βάση των συντηρητικών δυνάμεων. Αποτέλεσε δύναμη οικονομικής αλλαγής -όπως συνέβη και σε όλους τους τομείς της οικονομίας.⁵

Η επιχειρηματική δραστηριότητα βοηθήθηκε από το νομικό πλαίσιο της εποχής. Ο ορυστικός πλούτος ανήκε στον ιδιοκτήτη της γης και όχι στο στέμμα, γεγονός που βοήθησε την ευρύτερη επιχειρηματική δραστηριότητα. Η ιδιωτική πρωτοβουλία έδωσε στην Βρετανία πολλές χερσαίες και υδάτινες μεταφορές, που βοήθησαν την οικονομική ανάπτυξη περαιτέρω.⁶

Η κοινωνία της Βρετανίας απαλλάχτηκε από τα βάρη της δουλοπαροικίας αναπτύσσοντας πληθυσμό καλλιεργητών, μάλλον, παρά χωρικών και εισήγαγε τη βιομηχανία και το εμπόριο στην ύπαιθρο. Η Βρετανία έδωσε στους ανθρώπους χώρο να κινηθούν. Οι πολιτικές και αστικές ελευθερίες που κέρδισαν οι ευγενείς (Μάγκνα Κάρτα 1215) επεκτάθηκαν σταδιακά, με πόλεμο, χρήση και νόμους, στον κοινό λαό.⁷ Η αύξηση της κατανάλωσης βοήθησε τον ανερχόμενο πλούτο της Αγγλίας. Οι πολυέξοδες συνήθειες έρχονταν σε αντίθεση με την λαϊκή σοφία που συμβούλευε την εγκράτεια και την λιτότητα.⁸

Καθώς οι πόλεις αναπτύσσονταν, κατάφεραν με την οικονομική τους άνοδο να περιορίσουν σε κάποιο βαθμό και την φεουδαρχική εξουσία. Η αστική ανάπτυξη δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος με την θέσπιση χαρακτηριστικών όπως: η ατομική ελευθερία, η ασφάλεια του ατόμου και της περιουσίας, και την σταδιακή αντικατάσταση των εθίμων με συμβόλαια και το σημαντικότερο όλων την αστική τάξη, η οποία με την δυναμική που είχε διεκδικούσε πολιτικές αλλαγές και συμμετοχή στην διακυβέρνηση του κράτους.⁹

⁴ Hobsbawm E., *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. Μτφρ. Κούρτοβικ Δ. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα. 1994. Σελ.53-68.

⁵ Λάντες Ν., *Ο Πλούτος και η Φτώχεια των Εθνών, Γιατί μερικά έθνη είναι τόσο πλούσια και μερικά πολύ φτωχά*, Μτφρ. Αλαβάνου Αρ., Λιβάνη, Αθήνα, 2005. Σελ. 278-279.

⁶ Στο ίδιο, Σελ. 279-281.

⁷ Στο ίδιο, Σελ. 285.

⁸ Στο ίδιο, Σελ. 288.

⁹ Wrigley E., *Poverty, Progress, and Population*. Cambridge University Press. New York. 2004. Σελ. 271-272.

Αποκορύφωμα της βιομηχανικής επανάστασης αλλά και του όγκου των επενδύσεων (28 εκατομμύρια λύρες μόλις το 1840) ήταν ο σιδηρόδρομος. Η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή κατασκευάστηκε, το 1825, και συνέδεσε την περιοχή του Durham (Ντάρχαμ) με την ακτή. Ο σύγχρονος σιδηρόδρομος ήταν παιδί του ορυχείου και ιδίως του ανθρακωρυχείου της βόρειας Αγγλίας. Η εξάπλωση του σιδηρόδρομου στην Αγγλία ήταν σχεδόν αστραπιαία αλλά και μέσα σε ελάχιστα χρόνια υπήρχαν ήδη σχέδια ή κατασκευάζονταν σιδηροδρομικές γραμμές για ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Ήταν το σύμβολο της δύναμης και της ταχύτητας της νέας εποχής. Το 1830, υπήρχαν μερικές δεκάδες μίλια σιδηροδρομικών γραμμών σε όλο τον κόσμο, με πιο γνωστή γραμμή αυτή που ένωνε το Λίβερπουλ με το Μάντσεστερ. Η «φρενίτιδα» των σιδηροδρόμων απογείωσε την παραγωγή άνθρακα και χάλυβα που σχεδόν πενταπλασιάστηκε, καθώς το 1840 υπήρχαν 4500 μίλια σιδηροδρομικών γραμμών και έως το 1850, είχαν κατασκευαστεί 23.500 μίλια σιδηροδρομικής γραμμής στην Βρετανία.¹⁰

Στο ιστορικό πλαίσιο που αναφέραμε, θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε το φαινόμενο της αστικοποίησης στην Βρετανία, κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, και να εξετάσουμε τις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού. Στην συνέχεια της προσπάθειας μας αυτής θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε το ρόλο των πόλεων, νέων βιομηχανικών και παλαιών, αλλά και την συμβολή της υπαίθρου στην εξέλιξη της βιομηχανικής επέκτασης. Η συμβολή της υπαίθρου στην βιομηχανική επανάσταση ήταν σημαντική. Τα πρώτα εργοστάσια αλλά και οι βιομηχανίες εμφανίστηκαν κατά κύριο λόγο αρχικά στην ύπαιθρο ή μεταφέρθηκαν σε αυτή κυρίως από το Λονδίνο ή άλλες πόλεις. Η ύπαιθρος παρείχε φθηνά εργατικά χέρια, εγγύτητα σε πρώτες ύλες και κυρίως φθηνή ενέργεια, αρχικά υδάτινη και μετέπειτα ενέργεια από γαιάνθρακα. Οι τοποθεσίες αυτές της υπαίθρου εξελίχθηκαν αργότερα σε μεγάλα βιομηχανικά κέντρα. Παρά ταύτα η αξία της συμβολής των πόλεων παραμένει μεγάλη. Εκεί γίνονταν οι αγοραπωλησίες των προϊόντων και άλλες οικονομικές συναλλαγές με αποτέλεσμα την δημιουργία μιας μεσαίας, εμπορικής κατά βάση, αστικής τάξης. Η τάξη αυτή με την σειρά της κατανάλωνε προϊόντα και υπηρεσίες αυξάνοντας περαιτέρω την ζήτηση και συνεπώς προκαλούσε την βελτίωση της παραγωγής, πρωτίστως αγροτικής και εν συνεχεία αγαθών και υπηρεσιών.

Η σημαντική γεωγραφική και ιστορική ποικιλία μεταξύ πόλεων με όρους μεγέθους, λειτουργίας, οικονομικών, πολιτικών και θεσμικών χαρακτηριστικών έκανε ξεκάθαρο ότι δεν υπήρχε συγκεκριμένος ορισμός για το τι είναι η πόλη σε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας. Οι περισσότεροι ιστορικοί χρησιμοποίησαν είτε τον δημογραφικό είτε τον λειτουργικό ορισμό αναλόγως με τα ερωτήματα που επιθυμούσαν να απαντήσουν.

Οι πρωτοπόροι που προσέγγισαν το θέμα της αστικής «ταυτότητας» ο Wrigley, ο de Vries, ο Bairoch, όρισαν με δημογραφικούς όρους τις πόλεις ως αστικά κέντρα με πληθυσμό πάνω από 5000 ή 10.000 κατοίκους.¹¹

¹⁰ Hobsbawm E., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μτφρ., Οικονομοπούλου Μ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1992. Σελ. 70-72.

¹¹ Epstein S., *Town and Country in Europe*, Cambridge university press, Cambridge, 2001. Σελ. 1.

Η μέθοδος αυτή δεν έδινε ακριβή στοιχεία για τις σχέσεις πόλης-υπαίθρου, γι' αυτό τον λόγο ο Epstein(Επσταϊν) απέρριψε την δημογραφική προσέγγιση και έδωσε έμφαση στις εμπορικές, εργοστασιακές, διοικητικές λειτουργίες των οικισμών αυτών σχετικά με την ενδοχώρα τους και την περιφερειακή και εθνική αστική ιεραρχία τους. Η ιεραρχία αυτή καθορίζεται από το εύρος των θεσμικών, των πολιτικών, των πολιτισμικών και των οικονομικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί έκαναν τα όρια μεταξύ πόλης και χωριού ευδιάκριτα.¹²

Ο Άνταμ Σμιθ ανέπτυξε μια εναλλακτική οπτική για τις σχέσεις πόλεις-υπαίθρου, η οποία αναδείκνυε τις πόλεις ως τις κύριες πηγές θεσμικών νεωτερισμών στις παραδοσιακές κοινωνίες. Συνεπώς προέκυψαν δυο ζητήματα ποιά ήταν η «αφετηρία» της οικονομικής ανάπτυξης που οδήγησε στην καπιταλιστική και βιομηχανική ανάπτυξη και το δεύτερο ποια ήταν η ισορροπία κατά την διαδικασία της ανάπτυξης μεταξύ του ανταγωνισμού τις αγορά και των πολιτικών περιορισμών;

Η σύνδεση της πόλης και της αστικής μεταποίησης και του εμπορίου με την ευγένεια, τον πολιτισμό και την οικονομική και κοινωνική πρόοδο ήταν αδιαμφισβήτητη. Σύμφωνα με τον Άνταμ Σμιθ, το διεθνές εμπόριο και τα εργοστάσια επέδρασαν καταλυτικά στη χαλάρωση των φεουδαρχικών ηθών και θεσμών. Σύμφωνα με τον Μαρξ η θεμελίωση του καταμερισμού της εργασίας προερχόταν από τον διαχωρισμό της πόλης και της υπαίθρου με άμεση συνέπεια την βαθμιαία αποδέσμευση του χωρικού από την παραγωγή τροφής για αυτοσυντήρηση μόνο μέσω της ανταλλαγής με την φύση παρά με την διασύνδεση του με την κοινωνία. Παράλληλα, ο Μαξ Βέμπερ είδε τη μεσαιωνική Ευρωπαϊκή πόλη ως τον πιο ζωτικό παράγοντα για την δημιουργία του σύγχρονου καπιταλισμού και του σύγχρονου κράτους.¹³

Ο Pirenne(Πιρέν) και ο Braudel(Μπρωντέλ) ανύψωσαν την αστική βάση του διεθνούς εμπορίου στον ρόλο της προσωποποιημένης μαίας του σύγχρονου καπιταλισμού. Η πόλη και το εμπόριο ήταν εξωτερικά στοιχεία στην φεουδαλική οικονομία και αυτό που επέφερε η πόλη και το εμπόριο ήταν ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός.^{14, 15} Αυτός ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός οδήγησε και στην εκμηχάνιση της παραγωγής. Οι δύο αυτοί ερευνητές δίνουν ως πιθανή αφετηρία της βιομηχανικής επέκτασης τις πόλεις. Στο μόνο που διαφοροποιείται ελαφρώς ο Μπρωντέλ ήταν ότι κάποιες φορές οι πόλεις δρούσαν με τρόπο αμφίσημο και διφορούμενο.¹⁶

Ο Μέντελς και ο Μπρένερ, δεν εστίασαν μόνο στη διάδραση μεταξύ μεμονωμένων πόλεων και της ενδοχώρας τους, αλλά, εστίασαν σε ένα ευρύτερο περιεχόμενο περιφερειακών και εθνικών αστικών συστημάτων.¹⁷

¹² Στο ίδιο, Σελ. 2.

¹³ Στο ίδιο, Σελ. 5.

¹⁴ Braudel F., *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, vol. II, *The Wheels of Commerce*. William Collins Sons & Co Ltd, London, 1981. Σελ. 231-290. \ Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1937. Σελ. 176-187.

¹⁵ Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1937. Σελ. 176-187.

¹⁶ Braudel F., *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, vol. I, *The Structures of Everyday Life, The Limits of the Possible*, William Collins Sons & Co Ltd, London, 1981. Σελ. 23-33.

¹⁷ Epstein S., ό. π.Σελ. 7.

Σύμφωνα με τον Wrigley η κατακόρυφη ανάπτυξη του Λονδίνου στην πρώιμη νεώτερη περίοδο δημιούργησε μια πορεία ζήτησης αγροτικών προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες που οδήγησε στην ανάδυση μιας ολοκληρωμένης και ενσωματωμένης στην οικονομία εθνικής αγοράς.¹⁸

Εντούτοις, σε όλες τις πόλεις βασιζόνταν για τρόφιμα από τα αγροτικά περίχωρα των πόλεων, η παραγωγή αγροτικών αγαθών όπως, τροφή από κήπους, από κτηνοτροφικές μονάδες και καλλιεργήσιμα χωράφια της πόλης και από την κοινοτική γη ήταν αυτά που τροφοδοτούσαν την πόλη. Το Λονδίνο, για παράδειγμα, κάλυπτε τις ανάγκες τροφής του από 6700 χλμ² καλλιεργήσιμης γης ανάλογα και με την ετήσια σοδειά. Επιπροσθέτως, πολύ μεγαλύτερες περιοχές απαιτούνταν για βοσκοτόπια και λιβάδια, για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και την αναπαραγωγή ζώων και στην συνέχεια την παραγωγή κρέατος, γαλακτοκομικών προϊόντων και αυγών. Μεγάλες εκτάσεις γης απαιτούνταν για την καλλιέργεια κριθαριού, βασικής τροφής για τα άλογα του Λονδίνου. Η τροφοδοσία του Λονδίνου εκτός από κάποιες περιοχές που ήταν κοντινές γινόταν διαμέσου των δρόμων και καναλιών με προϊόντα που έρχονταν από ολόκληρη την Αγγλία.¹⁹

Συνεπώς, η ολοκληρωμένη εθνική αγορά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για βελτίωση των μεταφορών και την εξάπλωση της παραγωγής και βελτίωση της, όχι μόνο της αγροτικής αλλά και της μεταποιητικής, σε ολόκληρη την Βρετανία. Η έντονη αστικοποίηση του Λονδίνου αρχικά αλλά και άλλων πόλεων δίνουν σε μια πρώτη φάση την εντύπωση της αφετηρίας του φαινομένου εκμηχάνιση-αστικοποίηση.

Η ιστορία της εκβιομηχάνισης συνδέεται στενά με την ιστορία της αστικοποίησης της σύγχρονης Ευρώπης. Ωστόσο, ο Paul Hohenberg και ο Lynn Hollen Lees θεωρούν ότι οι δεσμοί αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης δεν πρέπει να περιοριστούν στην αμφίδρομη κίνηση, σύμφωνα με την οποία χτίζονται εργοστάσια στις πόλεις και οι πόλεις αναπτύσσονται γύρω από εργοστάσια. Σύμφωνα με τον Pinol οι σχέσεις βιομηχανίας-πόλης δεν υπήρξαν πάντα τόσο στενές. Τις περισσότερες φορές οι πόλεις δεν μεταμορφώνονται ριζικά από το πρώτο στάδιο της εκβιομηχάνισής τους. Η σύζευξη βιομηχανίας-πόλης είτε ήταν πολύ στενή είτε, αντιθέτως, πολύ πιο χαλαρή. Ο Pinol θεωρεί ότι πολλοί ερευνητές επιμένουν στην αυτονομία του αστικού φαινομένου και στην πολυπλοκότητα των αλλαγών που επιφέρει η εκβιομηχάνιση.²⁰

Το Λάνκασαϊρ αποτελεί παράδειγμα μεταλλαγής ενός παλαιού βιομηχανικού τύπου εξαιτίας του άνθρακα. Τα εργοστάσια βάμβακος προσαρμόστηκαν στη χρήση της ατμομηχανής εγκαταλείποντας τις παραδοσιακές εγκαταστάσεις κατά μήκος των ποταμών και τα νέα μηχανικά υφαντουργία εμφανίστηκαν στις πόλεις γύρω από το Μάντσεστερ, το Μπόλτον, το Μπέρνι, το Στόκπορτ, το Πρέστον, το Μπλάκμπερν και το Μπάρνλεϊ, ενώ το Λίβερπουλ εξασφάλιζε τα ανοίγματα στις διεθνείς αγορές, χάρη

¹⁸ Στο ίδιο, Σελ. 8.

¹⁹ Glennie P. *Town and Country in England*, στο Epstein S. (ed.), *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge, University Press, Cambridge, 2001. Σελ. 136. \ Chartres J., *Food Consumption and Internal Trade*, in Beier A. and Finley R.(eds.) London 1500-1700: the making of the metropolis, London, 1986. Σελ. 177-179.

²⁰ Pinol J., Walter Fr., *Η Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Πόλη. Τόμος 1, Έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μτφρ., Κουμπούρα Μ., ΠΛΕΘΡΟΝ, Αθήνα, 2007. Σελ. 75.

στις εμπορικές και λιμενικές λειτουργίες του.²¹ Οι προϋπάρχουσες πόλεις διατήρησαν συνήθως τις κεντρικές λειτουργίες τους, ή απαλλάχθηκαν από αυτές μεταβιβάζοντας τις στα προάστια τους. Αυτό ακριβώς συνέβη στην Ουαλία στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν η εμφάνιση των πόλεων μανιταριών περιθωριοποίησε τις παραδοσιακές πόλεις.²²

Ο Paul Glennie, ωστόσο, θεωρεί ότι η πρώιμη βιομηχανική ανάπτυξη δεν ήταν αντίθετη με την αστικοποίηση στην Βρετανία, αντιθέτως, η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση αναπτύσσονταν παράλληλα η μια με την βοήθεια της άλλης. Σχεδόν όλα τα εργοστάσια της υπαίθρου ήταν οργανωμένα γύρω από αστικά εμπορικά και οικονομικά κέντρα, στα οποία συγκεντρώνονταν οικονομικές συναλλαγές, εμπόριο, προμήθεια υλικών και υψηλή ειδίκευση στην παραγωγή, ωστόσο, λίγα από αυτά τα κέντρα στην Βρετανία είχαν ειδικά προνόμια ή είχαν σχεδιαστεί ως τέτοια. Υπήρχαν παραδείγματα πόλεων όπου τα γύρω χωριά αστικοποιήθηκαν σε γρήγορο χρονικό διάστημα και τα όρια μεταξύ πόλης και υπαίθρου ήταν πολύ ρευστά. Τα πρωτοβιομηχανικά χωριά μεταμόρφωσαν το περιβάλλον τους σε αστικό και αναγνωρίζονταν ως αστικοί οι πληθυσμοί και οι λειτουργίες τους.²³

Η ταχύτητα υιοθέτησης των αλλαγών των προτύπων της παραγωγής και εξειδίκευσης ήταν ίσως η σημαντικότερη αιτία αστικοποίησης, σχετιζόμενη και με την ελευθερία των πόλεων από αστικούς περιορισμούς. Επίσης, η απουσία θεσμών που περιόριζαν την αστικοποίηση, επέτρεψε στις αγγλικές πόλεις να αυξήσουν το αστικό τους μέγεθος σε γρήγορο, σχετικά, χρονικό διάστημα. Πιθανόν, η απουσία περιορισμών της αστικής επέκτασης σε κάποιες «παλαιές» μεσαιωνικές πόλεις όπου η τάση για κέρδη από εισοδήματα και ο παλαιός τρόπος παραγωγής ελαττώνονταν, ήδη από το 17^ο αιώνα, παρά τις συντεχνίες που επηρέαζαν τις διοικήσεις των πόλεων αυτών, όπως, το Νιούκαστλ, το Μπρίστολ, το Λίβερπουλ, το Νόττινχαμ και το Λιντς, ήταν ικανές να ξεδιπλώσουν τις ικανότητες της εργατικής τους δύναμης επιτυχημένα δίπλα στις αστικές οικονομίες των «νέων πόλεων».²⁴

Ενδεχομένως ο σημαντικότερος παράγοντας στην εμφάνιση της πρώιμης βιομηχανικής επέκτασης ήταν η «θεσμική στροφή». Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί ήταν οι κύριοι καθοριστικοί παράγοντες για τις μακροχρόνιες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές.²⁵ Το βρετανικό κράτος, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και έπειτα, προσπαθούσε να μην εμπλέκεται στις στρατηγικές εισαγωγές, στην οργάνωση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής καθώς ούτε εναντιώνονταν ούτε στήριζαν τις αστικές συντεχνίες. Το κράτος δε διατήρησε τις βασιλικές παραχωρήσεις μονοπωλίων του παρελθόντος. Η Αγγλία παρείχε πολλά παραδείγματα ελεύθερης οικονομίας.²⁶

Τα εργοστάσια βάμβακος στο νοτιοανατολικό Λάνκασαϊρ, στην εσωτερική διοικητική διάρθρωση τους δε διέπονταν από κανονισμούς συνδεδεμένους με κεντρικές ή τοπικές κυβερνήσεις, με αποτέλεσμα μια συμβιωτική παρά

²¹ Στο ίδιο, Σελ. 78.

²² Στο ίδιο, Σελ. 84.

²³ Glennie P., *Town and Country in England*, στο Epstein S., ό. π. Σελ. 143.

²⁴ Epstein S., ό. π. Σελ. 25.

²⁵ Glennie P., *Town and Country in England*, στο Epstein S., ό. π. Σελ. 133.

²⁶ Στο ίδιο, Σελ. 134.

ανταγωνιστική σχέση ανάπτυξης μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Αυτή η έλλειψη περιορισμών επέτρεψε τη διαδικασία ανάπτυξης της βιομηχανίας. Το Μάντσεστερ και οι δορυφορικές του πόλεις παρέμειναν απρόσβλητες από τους περιορισμούς των συντεχνιών και από τις συνηθισμένες διαμάχες και την διαφθορά των κοινοβουλευτικών εκλογών.²⁷ Οι δικαιοδοσίες της πόλης πάνω στην ύπαιθρο, εάν υπήρχαν, ήταν τροχοπέδη για τη βιομηχανική ανάπτυξη της υπαίθρου.²⁸

Στη πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης στη περιοχή των Μίντλαντς ο ρόλος της αριστοκρατίας και των μεγάλων γαιοκτημόνων άλλαξε. Μετά το 1765 έγιναν πολύ πιο δραστήριοι στην ανάπτυξη και εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου που υπήρχε στην γη τους, ωστόσο, δεν ενεπλάκησαν άμεσα στην βιομηχανία αλλά προσέλαβαν ειδικούς εργολάβους ορυχείων. Το σύστημα διοίκησης παρέμεινε βασισμένο στο παραδοσιακό τρόπο φεουδαρχικής εποπτείας με αποτέλεσμα, αφενός η κερδοφορία, αφετέρου η διεύθυνση των επιχειρήσεων αυτών να έχουν αρνητικά αποτελέσματα. Το σημαντικό ήταν ότι οι αριστοκράτες άλλαξαν στάση και ανέθεσαν σε άλλους να στήσουν χυτήρια σιδήρου και εργοστάσια που σχετίζονταν με τον άνθρακα. Επίσης, βελτίωσαν τις μεταφορές με δρόμους και άλλα έργα. Συνέχισαν να προωθούν τα συμφέροντα τους άμεσα και της περιφερειακής ανάπτυξης έμμεσα, διατηρώντας την κυριαρχία τους και συνεχίζοντας παράλληλα να απολαμβάνουν των σεβασμό της κοινότητας.²⁹

Η ανακάλυψη της υψικαμίνου είχε σημαντικά αποτελέσματα στην περιοχή του Μίντλαντς από το 1766 και έπειτα. Η παραγωγή του Σταφόρνσαϊρ από 6900 τόνους χυτοσίδηρου το 1788 αυξήθηκε σε 125.000 τόνους το 1815. Η χρήση του άνθρακα στην υψικάμινο και η συνεχής αύξηση του πληθυσμού ανέβασαν κατακόρυφα την παραγωγή άνθρακα. Η αγροτική παραγωγή μειώθηκε διότι η επίδραση στο τοπικό περιβάλλον από τη μόλυνση δεν έδινε την δυνατότητα ανάπτυξης των καλλιεργειών.³⁰

Τα δυτικά Μίντλαντς ήταν από τις πιο επιτυχημένες περιοχές βιομηχανικής ανάπτυξης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ωστόσο, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές που βοήθησαν στη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής, παρέμειναν πολύ διαφορετικές από αυτές που συνδέονται με την πρωτοπορία στη βιομηχανική επανάσταση όπως του Νότιου Λάνκασαϊρ.³¹

Η κοινωνικότητα γεννήθηκε από την εγκαθίδρυση των σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και των αστικών οικονομικών σχέσεων, την διοικητική συνεργασία μεταξύ πόλεων και εμπορών και τις σχέσεις των επαγγελματιών και της ανώτερης τάξης της υπαίθρου. Η κοινωνική και πολιτισμική σημασία της μόρφωσης, της συμπεριφοράς, της αξιοπιστίας και η κοινή συμμετοχή σε πολιτισμικές δραστηριότητες ήταν το αποτέλεσμα των αμοιβαίων βελτιωμένων σχέσεων μεταξύ πόλεων και επαρχιακής άρχουσας τάξης, που εκφράστηκε με την

²⁷ Walton J., Proto-industrialisation and the first industrial revolution: the case of Lancashire, στο Hudson P. (ed.) *Regions and Industries, A perspective on the industrial revolution in Britain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Σελ. 65.

²⁸ Epstein S., ό. π. Σελ. 23.

²⁹ Walton J., Proto-industrialisation and the first industrial revolution: the case of Lancashire, ό. π. Σελ. 124.

³⁰ Στο ίδιο, Σελ. 125.

³¹ Στο ίδιο, Σελ. 130.

αστική εκτίμηση των αξιών της κοινωνικό-πολιτικής σύνδεσης των ανθρώπων με καλή ανατροφή στο σύνολο τους, από ό,τι ατομικά κάποιοι επιφανείς ή πάτρωνες.³²

Η σχετική πολιτισμική συναίνεση υπογράμμιζε την θέληση των ευγενών και τις αστικής ανώτερης τάξης στο να αποκομίσουν αμοιβαία αποδοχή και κατανόηση της σχετικής κοινωνικής κατάστασης τους. Συνεπακόλουθο ήταν η κοινωνική όσμωση μεταξύ των αστών και των αριστοκρατών που εκφράστηκε με οικογενειακούς δεσμούς και κυρίως με οικονομικούς. Η συνεργασία νέας αστικής τάξης και παλαιάς αριστοκρατικής εκφράστηκε απόλυτα στην περιοχή του Μίντλαντς και στο Μπέρμιγχαμ με αποτέλεσμα τη μεγάλη αστική και βιομηχανική ανάπτυξη.³³

Μετά το 1750 ο ρυθμός της αλλαγής επιταχύνθηκε. Η συνεχής ανάπτυξη πόλεων, όπως το Μάντσεστερ, το Λιντς, το Μπέρμιγχαμ και το Χάλιφαξ ήταν τόσο απότομη που η υπάρχουσα αστική ιεραρχία διαταράχτηκε σοβαρά. Πολλές από τις παλιές περιφερειακές πρωτεύουσες και πόλεις των επαρχιών όπως το Νορθάμπτον, το Ρέντινγκ, το Σεντ Άλμπανς, το Μείντστον, το Ρότσεστερ, το Χάντικντον, το Λίχφιλντ, το Ελί, το Τσέλμφορντ και το Μπέβερλσι έχασαν απότομα την θέση τους στην κλίμακα των πόλεων με μεγάλο πληθυσμό(βλέπε πίνακα Δ,2).Όσο οι πόλεις επεκτείνονταν τόσο το αστικό δίκτυο αναλάμβανε κεντρικότερο ρόλο διοικητικό, οικονομικό και ρόλο κοινωνικής κινητικότητας αλλά και κοινωνικής διαμόρφωσης.³⁴

Στην προσπάθεια μας να μελετήσουμε τις κοινωνικές επιπτώσεις στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, θα διαρθρώσουμε την εργασία αυτή σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε ερμηνευτικά τη διασύνδεση της εξέλιξης των πόλεων με την πορεία της βιομηχανικής επανάστασης. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη δημογραφικών μεγεθών, όπως το μέγεθος του πληθυσμού και οι δείκτες θνησιμότητας, καθώς και στατιστικά οικονομικά στοιχεία. Προκειμένου να μας δώσουν στοιχεία για την εξέλιξη των πόλεων. Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη χωροταξική δομή των πόλεων και την επέκτασή τους. Όστε, με τον τρόπο αυτό, να παρατηρήσουμε πως εκφράζονται οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στον αστικό χώρο. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα επισημάνουμε τις διαφορές των υλικών συνθηκών διαβίωσης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων προκειμένου να παρατηρήσουμε της κοινωνικές επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης και της αστικοποίησης στην Βρετανία κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης. Σκοπός μας είναι να φτάσουμε σε ένα συμπερασματικό κεφάλαιο κατανοώντας, αν αυτό είναι δυνατό, την διασύνδεση της εξέλιξης των πόλεων με την πορεία της βιομηχανικής επανάστασης και τις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η διασύνδεση αυτή.

³² Glennie P., *Town and Country in England*, στο Epstein S., ό. π. Σελ. 147.

³³ Στο ίδιο, Σελ. 148.

³⁴ Στο ίδιο, Σελ. 150.

Κεφάλαιο 1^ο

«Η διαμόρφωση της βιομηχανικής επανάστασης και η σύνδεση της με τις πόλεις.»

Α) *«Η ανάπτυξη των πόλεων μέσα από το πρίσμα της αλληλεπίδρασης αστικού και αγροτικού χώρου»*

Η εμφάνιση του αστικού δικτύου και το φαινόμενο της ραγδαίας αστικοποίησης στην Αγγλία ήταν ταυτόχρονα αποτέλεσμα αλλά και αίτιο της βιομηχανικής επανάστασης στην πρώτη φάση της.³⁵

Φυσικά πλεονεκτήματα συνέδραμαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Αγγλία, ποτάμια, φυσικός ορυκτός πλούτος, πληθυσμιακή αύξηση.³⁶ Ωστόσο, υπήρχαν και άλλοι λόγοι οι οποίοι συνέδραμαν στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης καθώς δεν άπτονται φυσικών πλεονεκτημάτων αλλά κοινωνικών, πολιτισμικών, οικονομικών και πολιτικών διεργασιών.

Η οικονομική ανάπτυξη της Βρετανίας την πρώιμη νεότερη περίοδο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό, σύμφωνα με τον Allen, στη μοναδική έως τότε διάρθρωση μισθών και τιμών. Οι μισθοί ήταν αξιοσημείωτα υψηλοί, αντιθέτως η ενέργεια είχε υπερβολικά χαμηλή τιμή. Συνεπώς, η συνεχιζόμενη εκμηχάνιση της Αγγλικής παραγωγής οφειλόταν κατά κύριο λόγο στους υψηλούς μισθούς και στη φθηνή ενέργεια που προερχόταν από το κάρβουνο. Λογική η οποία προερχόταν από την εξισορρόπηση του κόστους παραγωγής θεωρώντας ότι η συμβολή των επιστημών δεν ήταν τόσο μεγάλη σε σχέση με την διάρθρωση των μισθών και της ενέργειας.³⁷

Η απήχηση, ωστόσο, της βιομηχανικής επέκτασης οφείλεται και στις νέες αντιλήψεις: επιστημονικές, τεχνολογικές αλλά κυρίως στα νέα ήθη που καθιερώνονται στην βρετανική κοινωνία.³⁸ Φυσικά, οι περισσότεροι βρετανοί δεν ήταν μέλη της βασιλικής ακαδημαϊκής κοινότητας ούτε είχαν επαφές με τους πρωτοπόρους επιστήμονες της εποχής, ωστόσο, οι επιστημονικές και τεχνολογικές καινοτομίες διέτρεχαν τη βρετανική κοινωνία σε όλες σχεδόν τις επαρχίες μέσω: επιστημονικών συλλόγων, ακαδημιών, τεκτονικών στοών, διαλέξεων και παρόμοιων εκδηλώσεων. Η πολιτισμική ερμηνεία, σύμφωνα με τον Άλλεν διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στην εξάπλωση της εκμηχάνισης καθώς η κουλτούρα του 18^{ου} αιώνα ήταν πολύ πιο διαφορετική από τα ήθη και τον πολιτισμό του μεσαίωνα.³⁹ Αυτή η «απομάγευση» του κόσμου βοήθησε στην κοινωνική και οικονομική άνοδο την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης.⁴⁰

³⁵ Lewis A., *Growth and Fluctuation 1870-1913*, George Allen & Unwin London, London, 1982. Σελ. 146.

³⁶ De Tocqueville Al., *Journeys to England and Ireland*, Trsl. Lawrence G., Mayer K., Yale University Press, New Haven, 1958. Σελ. 113.

³⁷ Allen C. R., *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge University Press. 2009. Σελ. 7.

³⁸ Στο ίδιο, Σελ. 9.

³⁹ Στο ίδιο, Σελ. 11.

⁴⁰ Στο ίδιο, Σελ. 22.

Η εξέλιξη στην κουλτούρα του 18^{ου} αιώνα επέφερε την εξάπλωση των εγγραμμάτων αλλά και την ανάγκη για κατανάλωση αγαθών που ήταν παράλληλα κίνητρο για εργασία. Η εγγράμματοι βρίσκονταν κατά κύριο λόγο στις πόλεις καθώς στις επαρχίες οι αγρότες δεν είχαν λόγο να μορφώνονται. Το φαινόμενο αυτό βοήθησε και στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων, καθώς οι άνθρωποι ξόδευαν χρήματα για μόρφωση και γνώση, αγορά βιβλίων, όχι μόνο για σπουδές αλλά και για απόλαυση. Στην Αγγλία του μεσαίωνα μόνο το 6% γνώριζαν να γράφουν το όνομα τους, ενώ το 1800 το 53%.⁴¹ Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου επέφερε μια νέα καταναλωτική συμπεριφορά και οι άνθρωποι εργάζονταν περισσότερο ώστε να αγοράσουν τα νέα βιομηχανικά αλλά και διάφορα άλλα προϊόντα και υπηρεσίες.⁴²

Η σταδιακή άνοδος της κατανάλωσης στην πρώιμη νεότερη περίοδο βοήθησε στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων και βέβαια στην πληθυσμιακή αύξηση τους. Η αγορά των καταναλωτικών προϊόντων απευθυνόταν στην ανώτερη αλλά και στη μεσαία, κοινωνικά, τάξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εργατική τάξη δεν είχε ενδιαφέρον για τα νέα καταναλωτικά προϊόντα.⁴³

Στην πρώιμη νεότερη περίοδο, σε πολλά μέρη της Ευρώπης εργοστάσια και βιοτεχνίες αναπτύχθηκαν κυρίως στην επαρχία. Στην Βρετανία, ωστόσο, τα εργοστάσια ήταν ιδιαιτέρως πολλά και με μεγάλη πυκνότητα σε κάποιες περιοχές. Συνήθως, η παραγωγή έβγαινε σε εργαστήρια ή σε σπίτια αγροτών. Πολλές επαρχίες στην Βρετανία ειδικεύονταν σε κάποια παραγωγή, όπως για παράδειγμα, οι βιομηχανίες μάλλινων υφασμάτων που συγκεντρώνονταν στο Norwich και στη δυτική περιφέρεια του Γιόρκσαϊρ (West Riding of Yorkshire), μεταλλικά κουμπιά, εργαλεία και εξαρτήματα στο Μπέρμιγχαμ (Birmingham), κάλτσες και πλεκτά στο Leicestershire και κουβέρτες στην Οξφόρδη.⁴⁴

Η αστικοποίηση ήταν ένα έντονο φαινόμενο στην πρώιμη νεότερη Αγγλία και σε κάποιο βαθμό οφειλόταν στις βελτιώσεις της αγροτικής παραγωγής, καθώς κέρδη και φόροι από την αγροτική οικονομία μεταφέρονταν μέσω επενδύσεων ως κεφάλαιο στις πόλεις. Όπως στο Πόρτσμουθ, έγιναν επενδύσεις σε αποθήκες και προβλήτες που κυριαρχούσαν στην τοπική οικονομία. Όπως το Bath (Μπαθ) το θέρετρο των Βρετανών, το οποίο και αυτό τροφοδοτούνταν κυρίως από τα αγροτικά εισοδήματα της γαιοκτητικής κοινωνίας. Η αστική ανάπτυξη οφειλόταν βεβαίως και στα εργοστάσια. Το Λονδίνο ήταν το κέντρο των εκδοτικών οίκων και της επιπλοποιίας. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της αστικής ανάπτυξης προερχόταν από το εμπόριο και κάθε είδους συναλλαγές.⁴⁵

Υψηλοί μισθοί οδήγησαν σε κατανάλωση, ενώ παράλληλα, η άνοδος των μισθών δημιούργησε και την ανάγκη για άνοδο των εγγραμμάτων και συνεπώς τη βελτίωση της παιδείας. Η γνώση οδήγησε σε περαιτέρω ανάπτυξη καθώς νέες τεχνολογίες εφευρέθηκαν, ώστε, να εξοικονομήσουν κεφάλαιο από την ακριβή αγγλική εργασία.⁴⁶

⁴¹ Στο ίδιο, Σελ. 12.

⁴² Στο ίδιο, Σελ. 13.

⁴³ Στο ίδιο, Σελ. 49.

⁴⁴ Στο ίδιο, Σελ. 18-19.

⁴⁵ Στο ίδιο, Σελ. 19.

⁴⁶ Στο ίδιο, Σελ. 56.

Οι ανανεώσεις των αγροτικών θεσμών και οι περιφράξεις των ανοιχτών ή δημόσιων γαιών καθώς και η αντικατάσταση των ενοικιαστών γης χωρικών από μεγάλου μεγέθους αγροκτήματα που λειτούργησαν με καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όπως, την χρήση ημερομίσθιων εργατών και την εντατικοποίηση της παραγωγής, συνεισέφεραν την πρωταρχική κινητήρια δύναμη που οδήγησε στην οικονομική ανάπτυξη στα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης. Μεγάλου μεγέθους περιφραγμένα αγροκτήματα εντατικοποίησαν την αγροτική παραγωγή μειώνοντας τα αγροτικά χέρια, τροφοδοτώντας τις πόλεις και κατ' επέκταση βοήθησαν στη ανάπτυξη των πόλεων που με την σειρά τους επέφεραν μεγαλύτερη εργοστασιακή παραγωγή και οικονομική ανάπτυξη.⁴⁷

Σύμφωνα με τον Άλλεν, ωστόσο, το σχήμα κινείται πρωτίστως από την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου που επέφερε την ανάπτυξη των αστικών εργοστασίων που οδήγησε με την σειρά του στην εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής και τελικά στα μεγάλα αγροκτήματα και στις περίφημες περιφράξεις. Η πόλη οδηγούσε την επαρχία και όχι το αντίθετο.⁴⁸

Οι επεκτεινόμενες πόλεις επέδρασαν στην γεωργία μέσω της εργασιακής αγοράς επίσης και μέσω των αγορών της παραγωγής. Δηλαδή, πολλοί αγρεργάτες μετακινήθηκαν στις πόλεις, όχι μόνο επειδή, οι περιφράξεις και η καπιταλιστική αγροτική παραγωγή δημιούργησαν πληθώρα ανέργων αγροτών-εργατών, αλλά διότι οι αναπτυσσόμενες πόλεις δημιούργησαν μια εισοδηματική διαφορά μεταξύ αγρεργατών και εργατών των πόλεων, καθώς υπήρχε μεγάλη ζήτηση για εργατικά χέρια στις πόλεις που αύξησε τα ημερομίσθια των εργατών.⁴⁹ Συνεπώς, η αγροτική επανάσταση ήταν αποτέλεσμα της ραγδαίας ανάπτυξης και επέκτασης των πόλεων. Ωστόσο, χωρίς τις απαραίτητες αλλαγές της αγροτικής οικονομίας δεν θα ήταν δυνατό να βρεθεί το αναγκαίο αγροτικό πλεόνασμα για την περαιτέρω ανάπτυξη των πόλεων. Διακρίνεται μια σχέση μεταξύ αγροτικής και αστικής ανάπτυξης, που αφενός αρχικά, η αγροτική αύξηση της παραγωγής οφείλεται στην αστική ανάπτυξη, αφετέρου, στην συνέχεια η σχέση αυτή ήταν αμφίδρομη. Επομένως, η μια δεν μπορούσε να αναπτυχθεί χωρίς την άλλη.⁵⁰

Η έλλειψη ξυλείας και η ραγδαία οικονομική και πληθυσμιακή αύξηση, οδήγησε τους Βρετανούς σε άλλες ενεργειακές λύσεις όπως αυτή του γαιάνθρακα. Η φθηνή λύση του γαιάνθρακα έκανε πιθανή την βιομηχανική επανάσταση.⁵¹ Η τιμή του άνθρακα στο Newcastle ήταν στο 1\8 της τιμής του Λονδίνου ενδεικτικό για την αξία της μεταφοράς του άνθρακα. Αλλά η τιμή στο Λονδίνο ήταν σε σχέση με τις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης αρκετά χαμηλή.

Η χαμηλή τιμή του γαιάνθρακα ήταν πάρα πολύ σημαντική παράμετρος για την περαιτέρω ανάπτυξη στους τομείς της βιομηχανίας, αλλά και στην οικιακή του χρήση, καθώς η πληθυσμιακή αύξηση ανέβαζε στα ύψη την ανάγκη για θέρμανση και εστίαση στις μεγάλες πόλεις της Βρετανίας και όπως ήταν φυσικό η χρήση του γαιάνθρακα (βλέπε πίνακα Β.) ως κινητήρια δύναμη στη βιομηχανία κατέστησε τα

⁴⁷ Στο ίδιο, Σελ. 57.

⁴⁸ Στο ίδιο, Σελ. 58.

⁴⁹ Clarkson L., *Proto-Industrialization: The first Phase of Industrialization?* Macmillan, London, 1985. Σελ.

92. Allen C. R., ό. π. Σελ. 75.

⁵⁰ Allen C. R., ό. π. Σελ. 79.

⁵¹ Στο ίδιο, Σελ. 80.

αγγλικά προϊόντα ανταγωνιστικά στις παγκόσμιες αγορές παρά τους υψηλούς μισθούς των εργατών στις βιομηχανικές πόλεις και όχι μόνο.⁵² Πόλεις όπως το Birmingham και το Sheffield επεκτάθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα καθώς η ζήτηση γαιανθράκων αυξάνονταν σταδιακά.⁵³

Ένας από τους λόγους που στη δυτική Αγγλία αναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση ήταν ότι στα ανθρακωρυχεία μεταξύ των γαιανθράκων παρεμβάλλονταν ορυκτά μεταλλεύματα που πριν τον 18^ο αιώνα δεν είχαν ιδιαίτερη αξία, ωστόσο, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και τις νέες αλλαγές στην τεχνολογία έπαιξαν ένα σημαντικότατο ρόλο στην βιομηχανική ανάπτυξη.⁵⁴

Το αποικιακό εμπόριο συνέδραμε με την σειρά του αρκετά στην βιομηχανική και αστική ανάπτυξη. Το Λονδίνο, για παράδειγμα, μεγάλωσε τον 17^ο αιώνα διότι ήταν σημείο εξαγωγών υφασμάτων και στον 18^ο αιώνα συνεχίστηκε η ανάπτυξη του σε όλους τους τομείς, της οικονομίας, του πληθυσμού, της παραγωγής, διότι το εμπόριο με την Αμερική, την Αφρική και την Ασία επεκτάθηκε και η εμπορική αυτή άνθηση αναζωογόνησε οικονομικά το Λονδίνο και κατ' επέκταση την ανάπτυξη και κατανάλωση της πρωτεύουσας.

Σύμφωνα με τον Άλλεν η ανάπτυξη των πόλεων μπορεί να ώθησε την οικονομία αλλά υπήρχε μια αμοιβαία ή αμφίδρομη σχέση μεταξύ αγροτικής παραγωγής και οικονομικής ανάπτυξης με την ανάπτυξη των πόλεων.

Οι πρωταρχικές κινητήριες δυνάμεις της βιομηχανικής επανάστασης ήταν οι εξής: η πληθυσμιακή ανάπτυξη, η αναδιοργάνωση των αγροτικών θεσμών, οι τεχνολογικές καινοτομίες, η αυτοκρατορία και το παγκόσμιο εμπόριο, η συνταγματική δομή και η σχετικά χαμηλή τιμή της ενέργειας. Με την σειρά τους οι παράγοντες αυτοί επέδρασαν στην αστικοποίηση, την αγροτική παραγωγή, στα πρωτο-εργοστάσια και στα ημερομίσθια, που αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους.⁵⁵

Η ζήτηση των πόλεων και επαρχιακών εργοστασίων ώθησε τους αγρότες να εκσυγχρονίσουν τις μεθόδους τους.⁵⁶ Υψηλότερη αστικοποίηση οδήγησε σε υψηλότερη αγροτική παραγωγή.⁵⁷ Όταν αυξήθηκε η αγροτική αποτελεσματικότητα επιτάχυνε περαιτέρω την επέκταση των πόλεων που με την σειρά της δημιούργησε περαιτέρω ζήτηση για εργατικά χέρια.⁵⁸

Χωριά που αναπτύσσονταν και οι άνθρωποι πέρναγαν στον ελεύθερο τους χρόνο ή ανά περιόδους γνέθοντας, υφαίνοντας, σκάβοντας στα ορυχεία, είχαν την τάση να γίνουν βιομηχανικά με εργάτες πλήρους απασχόλησης και σταδιακά μετατράπηκαν σε βιομηχανικές πόλεις.⁵⁹

Σύμφωνα με το Ένγκελς, τα εργοστάσια εμφανίστηκαν στη ύπαιθρο, συγκέντρωσαν εργάτες, τεχνίτες και άλλους επαγγελματίες και έτσι σχηματίστηκαν

⁵² Στο ίδιο, Σελ. 83.

⁵³ Στο ίδιο, Σελ. 111.

⁵⁴ Στο ίδιο, Σελ. 93.

⁵⁵ Στο ίδιο, Σελ. 106-107.

⁵⁶ Στο ίδιο, Σελ. 115.

⁵⁷ Στο ίδιο, Σελ. 112.

⁵⁸ Στο ίδιο, Σελ. 114.

⁵⁹ Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1968. Σελ. 15

χωριά. Όταν ο πληθυσμός αυξήθηκε, παράλληλα αυξήθηκαν και οι ειδικευμένοι εργάτες στα κλωστοϋφαντουργεία με αποτέλεσμα την πληθώρα εργατών και με συνέπεια την πτώση των ημερομισθίων. Οι πλεονασματικοί εργάτες απορροφήθηκαν σε νέα εργοστάσια που εμφανίστηκαν. Με αυτόν τον τρόπο το χωριό εξελίχθηκε σε μικρή πόλη και από μικρή πόλη σε μεγαλούπολη. Όσο μεγαλύτερη η πόλη τόσο περισσότερα τα πλεονεκτήματα. Παρείχε δρόμους, σιδηρόδρομους, κανάλια, η ζήτηση ειδικευμένων εργατών αυξανόταν συνεχώς, οι κατοικίες κτίζονταν πιο φτηνά λόγω του ανταγωνισμού των εργολάβων, εμπορικές δραστηριότητες και αμεσότητα στις αγορές μεταμόρφωσαν την ανάπτυξη στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις. Στην ύπαιθρο, αντιθέτως, τα ημερομίσθια ήταν, συνήθως, πιο χαμηλά από αυτά των πόλεων. Συνεπώς, η πόλη και η ύπαιθρος ήταν σε ένα συνεχή ανταγωνισμό, καθότι η πτώση των μισθών επέφερε κερδοφόρες επενδύσεις στην ύπαιθρο. Την τάση συγκέντρωσης των πόλεων, ωστόσο, και την επέκτασή τους τίποτα σχεδόν δεν μπορούσε να την ανακόψει.⁶⁰

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και κατά τον 18^ο αιώνα, μικρές πόλεις και σε κάποιες περιοχές στην Αγγλία απασχολούσαν στα μεταλλεία αλλά και σε άλλα «πρώτο-εργοστάσια» αγρότες από τις γύρω περιοχές, με αποτέλεσμα αυτές οι μικρές πόλεις και περιοχές να εξελιχθούν σε μεγάλα βιομηχανικά κέντρα με την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης και έπειτα.⁶¹

Από τα 42 βαμβαουργεία, που χτίστηκαν στο Όλντχαμ(περιοχή κοντά στο Μάντσεστερ) μεταξύ 1776 και 1811 η συντριπτική πλειοψηφία χτίστηκε από ανθρώπους οι οποίοι είχαν ήδη συσσωρευμένο κεφάλαιο. Επίσης ήταν άνθρωποι με προσοδοφόρα επαγγέλματα όπως τραπεζίτες, ιδιοκτήτες ανθρακωρυχείων, πλούσιοι έμποροι, εργοστασιάρχες της υπαίθρου. Μόνο δύο ήταν γνωστό ότι προέρχονταν από την εργατική τάξη.⁶² Η θρησκεία που ακολουθούσαν οι μισοί ήταν Αγγλικανοί, οι δεκατέσσερις ήταν άγνωστης θρησκευτικής ταυτότητας, οι έξι ήταν πρεσβυτεριανοί και ένας κουακέρος.⁶³

Β) «Η διαμόρφωση και σύνδεση της βιομηχανικής επανάστασης με την αστική ανάπτυξη».

Το αποικιακό πλεόνασμα και ο συνδυασμός με την αύξηση πληθυσμού στην Αγγλία και τις αγροτικές τεχνικές καπιταλιστικού τύπου όπου η Αγγλία ήταν πρωτοπόρος καθώς για πρώτη φορά η συνεχής χαλάρωση των φεουδαλικών περιορισμών παράλληλα με το ενδιαφέρον των ανθρώπων που κατείχαν τον πλούτο στην Αγγλία οδήγησαν στην καπιταλιστική και βιομηχανική ανάπτυξη.⁶⁴

Για παράδειγμα, το λιμάνι του Λίβερπουλ ήταν το κέντρο του βρετανικού εμπορίου. Τρεις αιώνες πριν από την εποχή της επίσκεψης του Τοκβίλ ήταν ένα μικρό λιμάνι για ψαράδες και μικρή πόλη πριν εξήντα χρόνια από την εποχή του. Το εμπόριο δούλων ήταν η βάση του εμπορικού μεγαλείου του. Μετέφερε δούλους στις

⁶⁰ Engels F., ό. π. Σελ. 42-43.

⁶¹ Clarkson L., *Proto-Industrialization: The first Phase of Industrialization?* Macmillan, London, 1985. Σελ. 19.

⁶² Foster J., *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns.* Methuen&Co Ltd, London, 1977. Σελ. 9.

⁶³ Στο ίδιο, Σελ. 12.

⁶⁴ Στο ίδιο, Σελ. 17.

ισπανικές αποικίες φθηνότερα από όλους τους άλλους. Η ίδρυση των Ηνωμένων Πολιτειών και η βιομηχανική ανάπτυξη του Μάντσεστερ και του Μπέρμιγχαμ το μετέτρεψαν στο μεγαλύτερο λιμάνι της αυτοκρατορίας.⁶⁵ Η ανάπτυξη και επέκταση της αυτοκρατορίας βοήθησε σε μεγάλο βαθμό και την αστική ανάπτυξη.⁶⁶

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα η Αγγλία στο σύνολο της είχε 6.000 εμπορικά πλοία χωρητικότητας μισού εκατομμυρίου τόνων, πολλαπλάσιας εκείνης των πλοίων του γαλλικού εμπορικού ναυτικού. Στη Βρετανία 100.000 άνθρωποι εργάζονταν ως ναυτικοί, το δεύτερο σε αριθμό εργατών επάγγελμα μετά των αγροτών.⁶⁷ Παρ' όλα αυτά, το μεγαλύτερο μέρος της τεχνολογίας στην βιομηχανία παρέμενε πρωτόγονο, για το διάστημα 1780-1820, ενδεικτική ήταν η αύξηση του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού καθώς την ίδια περίοδο σχεδόν διπλασιάστηκε. Το ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας από 30 τοις εκατό το 1780 αυξήθηκε σε 40 τοις εκατό το 1820, σημαντική αύξηση αν συνδυαστεί με τη μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση της περιόδου.⁶⁸ Η απότομη αύξηση του πληθυσμού από το 1780 έως το 1870 καθυστέρησε την εκμηχάνιση κάποιων εργοστασιακών κλάδων όπως της μεταλλουργίας και τις βιομηχανίες ενδυμάτων. Με πληθώρα εργατικής προσφοράς ήταν πιο οικονομικό να προσλαμβάνουν εργάτες αντί να επενδύουν στην αγορά ακριβών μηχανημάτων. Η βιομηχανία της υπαίθρου που ήταν σε αρκετές περιοχές και το πρότυπο ανάπτυξης, δεν επηρεάστηκε από τα εκβιομηχανοποιημένα κλωστοϋφαντουργικά κέντρα του Μπόλτον, του Χάλιφαξ και την επαρχία του Ντάρχαμ.⁶⁹

Στα μέσα της δεκαετίας του 1790 εκδηλώθηκε μια βαθειά οικονομική κρίση, το ίδιο από το 1830 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1840.⁷⁰ Η πρώτη κρίση εμφανίζεται στην ανολοκλήρωτη εκμηχάνιση της βαμβακοβιομηχανίας. Στην ηπειρωτική Ευρώπη τα χαμηλά ημερομίσθια δημιουργούσαν προϋποθέσεις χαμηλού κόστους παραγωγής, η οποία παραγκώνιζε τα βρετανικά προϊόντα στην Ευρώπη και σε αποικιακές αγορές κυρίως μάλλινων υφασμάτων. Η οικονομία και παραγωγή της Βρετανίας βελτιώθηκε σταδιακά μετά το 1820 με την εκμηχάνιση της ύφανσης.⁷¹

Το 1780, στην Αγγλία οι πόλεις με αναπτυγμένη μεταποιητική δραστηριότητα ήταν το Μπέρμιγχαμ με την επεξεργασία των μετάλλων και το Σέφιλντ με τα μαχαιροπίρουνα, - περιοχές με μεταποιητική καπιταλιστική παραγωγή ήταν το Στάφορντσαϊρ με τα κεραμικά, η ύπαιθρος της ανατολικής Αγγλίας και το Φιόρκσαϊρ με τα μάλλινα υφάσματα, ωστόσο, στις περιοχές αυτές δεν υπήρχε κάποια μεγάλη πόλη, εκτός από το παρακμάζον Νόργουιτς. Αυτές ήταν και οι παραδοσιακές βιοτεχνικές πόλεις ή περιοχές της Αγγλίας. Το Λάνκασαϊρ το 1780, ήταν σε πολύ πρώιμο στάδιο σε ό,τι αφορούσε την βιομηχανία.⁷²

⁶⁵ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 110.

⁶⁶ Allen C. R., ό. π. Σελ. 127.

⁶⁷ Foster J., ό. π. Σελ. 11.

⁶⁸ Στο ίδιο, Σελ. 18.

⁶⁹ Evans Er., *The Forging of the Modern State. Early industrial Britain 1783-1870*. Longman, Harlow, 2001. Σελ. 155.

⁷⁰ Foster J., ό. π. Σελ. 19.

⁷¹ Foster J., ό. π. Σελ. 20-21. \ Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., Σελ. 548.

⁷² Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, ό. π. Σελ. 12.

Το Λάνκασαϊρ ήταν η περιοχή που η μοίρα τής επεφύλασσε να γίνει το κέντρο που ανέδειξε το θαύμα της βιομηχανικής επανάστασης. Το Λάνκασαϊρ μετατράπηκε από ακαλλιέργητος βάλτος σε μια ζωηρή περιοχή, με δεκαπλάσιο πληθυσμό από πριν και μεγαλουπόλεις όπως το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ με πληθυσμό 700.000 και άλλες μικρότερες δορυφορικές πόλεις όπως το Όλντχαμ, το Άστον, το Πρίνστον, το Μπόλτον, το Στάλιμπριντζ, το Ροτσντέιλ με μέσο όρο 50.000 κατοίκων περίπου, στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης.⁷³

Στο Μάντσεστερ το 1780, το φαινόμενο της αστικοποίησης ήταν ακόμα σε μικρή κλίμακα ανεπτυγμένο και ο πληθυσμός παρέμενε διασκορπισμένος στην αφιλόξενη ύπαιθρο στα περίχωρα της πόλης.⁷⁴

Το 1770 το νοτιοανατολικό Λάνκασαϊρ είχε ήδη δραστηριοποιηθεί στα εργοστάσια βάμβακος. Το βαμβάκι ήταν μια μοναδική και πολλών χρήσεων πρώτη ύλη. Με το υλικό αυτό μπορούσαν να κατασκευάσουν μεγάλη ποικιλία ινών για κάθε χρήση, που μπορούσαν να εξαχθούν σε ολόκληρο τον πλανήτη. Η προμήθεια του ήταν πολύ πιο ελαστική και ευέλικτη από ό,τι του μαλλιού και του λιναριού, ιδιαίτερα όταν η Αμερικανική παραγωγή βάμβακος άρχισε να αυξάνεται κατακόρυφα από το 1790 και έπειτα. Τα χαρακτηριστικά αυτά βοήθησαν την κατακόρυφη αύξηση των εξαγωγών της Βρετανίας στις διεθνείς αγορές.⁷⁵

Ένας ακόμα καίριος παράγοντας που έδρασε καταλυτικά στην βιομηχανική επέκταση του Λάνκασαϊρ ήταν οι μεταφορές. Οι μεταφορές έδωσαν την ορμή για την κατακόρυφη αύξηση της ανάπτυξης του Λάνκασαϊρ και του Μάντσεστερ. Η μεταφορά του βάμβακος ήταν πιο απλή και πιο φθηνή από άλλες πρώτες ύλες ή αγαθά. Η εγγύτητα του Λάνκασαϊρ με το λιμάνι του Λίβερπουλ, ιδιαίτερα μετά το 1790, οπότε το Λίβερπουλ δραστηριοποιήθηκε εμπορικά και με το αμερικανικό βαμβάκι, βοήθησε στην εξασφάλιση της πρώτης ύλης αλλά και στην ταχύτητα των εξαγωγών. Η ταχύτητα τροφοδοσίας και εξαγωγών βοηθήθηκαν από το γεγονός ότι, την ίδια περίοδο δυο έμποροι αλλά και κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, για δικό τους όφελος, δημιούργησαν ένα δρόμο και ένα πλωτό κανάλι, που ενώθηκαν με το Μάντσεστερ και το δίκτυο μεταφορών του.⁷⁶

Η βιομηχανική επέκταση δε σταμάτησε στο Λάνκασαϊρ καθώς ούτε στην βιομηχανία, κάθε τομέας του ευρύτερου παραγωγικού και οικονομικού πεδίου αναπτύχθηκε ραγδαία. Από το 1818 έως το 1829 κτίστηκαν στην Αγγλία και στην Ουαλία 1000 μίλια(περίπου 1760 χιλιόμετρα) οδικών δρόμων 20 μέτρων πλάτους και όλοι οι παλαιοί επεκτάθηκαν στα νέα μεγέθη του νέου συστήματος του McAdam. Το πρώτο κανάλι κτίστηκε, το 1755, στο Λάνκασαϊρ και μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κατασκευάστηκαν 2.200 μίλια καναλιών και διαμορφώθηκαν 1800 μίλια πλωτών ποταμών. Ο πρώτος μεγάλος σιδηρόδρομος συνέδεσε το Μάντσεστερ με το Λίβερπουλ το 1830. Εφεξής όλες οι μεγάλες πόλεις θα συνδέονταν με σιδηροδρομικές γραμμές. Το πρώτο ατμόπλοιο κατασκευάστηκε στη Βόρεια Αμερική

⁷³ Engels F., ό. π. Σελ. 36.

⁷⁴ Walton J., Proto-industrialisation and the first industrial revolution: the case of Lancashire, στο Hudson P., *Regions and Industries, A perspective on the industrial revolution in Britain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Σελ. 57.

⁷⁵ Στο ίδιο, Σελ. 64.

⁷⁶ Στο ίδιο, Σελ. 66.

το 1807 και στη Βρετανία το 1811. Μέχρι το 1836, 600 ατμόπλοια υπήρχαν στα Βρετανικά λιμάνια και υπήρχαν παραγγελίες για ακόμα 500.⁷⁷

Οι πολιτικές αλλαγές είχαν όπως ήταν φυσικό μεγάλες επιπτώσεις στην κοινωνία της Αγγλίας του 18^{ου} αιώνα, όπως στην οικονομία και στην αγροτική και βιομηχανική παραγωγή της.

Τη δεκαετία του 1760 ο νόμος του Wilkes περί της εκπαίδευσης των εργατών ύφανσης, βρήκε συμμάχους στην εργατική τάξη. Τα αιτήματα για υποστήριξη του Wilkes προέρχονταν κυρίως από το Bristol και το Λονδίνο, επίσης από τους μικρομεσαίους έμπορους του Λονδίνου. Οι γαιοκτήμονες μικρού και μεσαίου μεγέθους των περιφερειών υπερασπίστηκαν τον Wilkes, καθώς απεχθάνονταν την αυξανόμενη δύναμη των μεγάλων αριστοκρατών που μονοπωλούσαν την πολιτική σκηνή και ο νόμος αυτός θα μείωνε τη δύναμη των αριστοκρατών. Ήταν μια από τις σπάνιες περιπτώσεις που έμποροι και αστοί συμμάχησαν πολιτικά με τους γαιοκτήμονες.⁷⁸

Ο Τοκβίλ εκθειάζει τα θετικά της Βρετανικής διακυβέρνησης ωστόσο, δεν τα συνδέει με τις κοινωνικές επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης. Στο βιβλίο του, όμως, αναφέρεται στη φτώχεια της εργατικής τάξης στο Μάντσεστερ σαν προάγγελος του έργου του Φρίντριχ Έγκελς.⁷⁹

«Εάν κάποια θεμελιώδης αλλαγή στο νόμο, ή όποιος κοινωνικός μετασχηματισμός, ή η όποια αντικατάσταση μιας ρυθμιστικής αρχής επέλθουν τότε μπορούμε να μιλάμε για επανάσταση». Συνεπώς, η Αγγλία βρίσκονταν την εποχή της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επέκτασης σε κατάσταση επανάστασης, επανάσταση με την μορφή ριζικών αλλαγών, σύμφωνα με τον Τοκβίλ. Οι επαναστατικές αλλαγές αντικατοπτρίζονταν και στην πολιτική. Ο αριστοκρατικός θεσμός, ο οποίος διαδραμάτιζε ζωτικό ρόλο στο Αγγλικό σύνταγμα, έχανε την δύναμη του καθημερινά.⁸⁰

Όσο εξελισσόταν η βιομηχανική επέκταση και εκμηχάνιση, το κράτος παρέμβαινε πιο βαθιά και πιο αποτελεσματικά στην οικονομία, από ό,τι στο παρελθόν. Υπήρξε μια επανάσταση στις τεχνικές και στη φιλοσοφία της διακυβέρνησης, που ήταν εξίσου σημαντική στο σχηματισμό και την επιτάχυνση της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης. Αυτές οι αλλαγές επέδρασαν στις πολιτικές αποφάσεις, ενέπλεξαν την αύξηση της επιχειρηματικής κλίμακας με τον καταμερισμό και την εξειδίκευση των εργατών. Το σύστημα διακυβέρνησης ήταν σε ετοιμότητα να πειραματιστεί με νέες τεχνικές και να κάνει πρακτική εφαρμογή των εξελίξεων των φυσικών επιστημών, αναπτύσσοντας παράλληλα μια αυτοσυντηρούμενη ορμή.⁸¹

Από το 1815 έως το 1848 και στην Αγγλία όπως και αλλού στην Ευρώπη υπέφεραν από περιόδους διαμαρτυρίας και πιθανών επαναστάσεων. Το «σύνταγμα Britannique» το οποίο προσπαθούσαν οι Άγγλοι να δημιουργήσουν στο πρώτο μισό

⁷⁷ Engels F., ό. π. Σελ. 39.

⁷⁸ Allen C. R., ό. π. Σελ. 123.

⁷⁹ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 17.

⁸⁰ Στο ίδιο, Σελ. 61.

⁸¹ Deane Ph., *The first Industrial Revolution*, Cambridge university press, Cambridge, 1965. Σελ. 231.

του 19^{ου} αιώνα, είχε ιδέες τόσο φιλελεύθερες στην οικονομία όσο και στην πολιτική, το «laissez-faire», στήριζε την κοινωνική ειρήνη και συνοχή σεβόμενο την ιδιοκτησία και με την αίσθηση της ασφάλειας που ένιωθαν οι ανώτερες τάξεις δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για επενδύσεις επιχειρήσεων και καινοτόμες αλλαγές.⁸²

Οι περιορισμοί της αστικοποίησης δυνητικά ήταν τριών ειδών. Η αστικοποίηση μπορεί να περιοριστεί από, την απροθυμία των ανθρώπων της υπαίθρου να αφήσουν τον τόπο διαμονής τους και να μετακινηθούν στην πόλη, από το ύψος των τιμών των κτηρίων και μισθών στις πόλεις και από την έλλειψη χώρου για την επέκταση της πόλης ή το κόστος της ανέγερσης των κτηρίων.⁸³

Για την κατανόηση, όμως, της ανάπτυξης της αστικοποίησης πρέπει να δούμε τις οικονομικές δομές των πόλεων στις αρχές του φαινομένου. Η περίοδος της πρωτοβιομηχάνισης είχε αρκετά χαρακτηριστικά όμοια με την προβιομηχανική περίοδο. Η ουσία της οικιακής βιοτεχνικής παραγωγής ήταν το φθινό ημερομίσθιο του εργάτη που προσλαμβάνονταν με τις προϋποθέσεις μιας χαλαρής σχέσης εργοδότη υφιστάμενου και ευέλικτου ωραρίου εργασίας με σκοπό την περιοδική εναλλαγή του εργάτη σε άλλες παραγωγικές υποχρεώσεις, όπως, λόγω χάρη αγροτικές. Για τον λόγο αυτόν τα αγαθά που παρήγαγαν ήταν ανταγωνιστικά στις εθνικές και διεθνείς αγορές.⁸⁴ Τις πρώτες ύλες για την παραγωγή προϊόντων στις οικοτεχνίες τις έφερναν έμποροι οι οποίοι κατοικούσαν σε πόλεις. Στις πόλεις αυτές ανά τακτά χρονικά διαστήματα πωλούνταν τα προϊόντα που παράγονταν στην οικοτεχνία σε εμπόρους που τα προόριζαν για εξαγωγή και οπωσδήποτε και σε άλλους ενδιαφερόμενους.⁸⁵

Στην πρωτοβιομηχανική περίοδο, στις πόλεις η ζήτηση για εργασία από τους εργοδότες ήταν μεγάλη με αποτέλεσμα να αυξηθούν τα ημερομίσθια των εργατών και στην περίπτωση των αυτοσυντηρούμενων τεχνιτών, οι περιορισμοί των συντεχνιών για τις προσλήψεις στα εργαστήρια ήλεγχαν και εξυπηρετούσαν τη διατήρηση των μισθών των εργατών σε αρκετά υψηλά επίπεδα. Ωστόσο, η εργασία στην ύπαιθρο ήταν φθηνότερη, διότι η βιοτεχνική παραγωγή αναλαμβανόταν από εργάτες που σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν υποαπασχολούμενοι περιοδικά. Γεγονός το οποίο δεν συνέβαινε σε όλες τις επαρχίες στην Βρετανία και για τον λόγο αυτό παρατηρούνται διαφορές της αξίας των ημερομισθίων από περιοχή σε περιοχή.

Σε περιοχές που συνδύαζαν, χαμηλή ποιότητα αγροτικής γης ή μεγάλες διαιρέσεις των αγροτικών κτημάτων, ενώ παράλληλα ο έλεγχος των μεταναστών που συνέρρεαν σε αυτές τις κόμεις ήταν χαλαρός, ο πληθυσμός μεγάλωνε αρκετά γρήγορα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πληθώρας προσφοράς εργατικών χεριών με άμεση συνέπεια την πτώση των ημερομισθίων, των αγροτών και εργατών, και κυρίως την μετατόπιση της μεταποίησης στις περιοχές αυτές.⁸⁶

Στα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, παρατηρείται ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ της υπαίθρου και της πόλης. Η βιομηχανική παραγωγή γινόταν κυρίως στην ύπαιθρο και οι πόλεις ήταν κέντρα

⁸² Crouzet F., *The Victorian Economy*. Trans. Foster A., Routledge, London, 2006. Σελ. 104.

⁸³ Lewis A., *Growth and Fluctuation 1870-1913*, George Allen & Unwin London, London, 1982. Σελ. 146.

⁸⁴ Clarkson L., ό. π. Σελ. 10.

⁸⁵ Στο ίδιο, Σελ. 16.

⁸⁶ Στο ίδιο, Σελ. 20.

εμπορίου και ευρύτερα συναλλαγών. Στα πρώτα αυτά στάδια της εκβιομηχάνισης προϋπόθεση ήταν η βιομηχανία της υπαίθρου να αναπτυχθεί σε σχέση με την εμπορευματοποίηση της γεωργίας. Η εμπορευματοποιημένη γεωργία και η βιομηχανία της υπαίθρου ήταν σε άμεση εγγύτητα.⁸⁷

Για τη μεταμόρφωση της οικοτεχνίας σε βιομηχανία υπήρχαν πέντε ιδιαίτεροι λόγοι. Ο πρώτος λόγος αναφέρεται στο χαμηλό ημερομίσθιο των εργατών στην ύπαιθρο λόγω της διαδομένης υποαπασχόλησης σε συγκεκριμένους τύπους αγροτικής οικονομίας.

Από την στιγμή που η ζήτηση εργατών ήταν μεγαλύτερη από την πληθυσμιακή αύξηση ανάγκασε τους εμπόρους να οργανώσουν τα δίκτυα τους σε περισσότερες περιοχές και να επιβλέπουν τις οικοτεχνίες. Η επίβλεψη των οικοτεχνιών ανέβαζε αρκετά το κόστος παραγωγής. Το αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών ήταν η οργάνωση της παραγωγής να στηριχθεί πλέον σε συγκεντρωμένα εργαστήρια. Τα οποία εντατικοποίησαν τα κεφάλαια περισσότερο από ό,τι στην οικοτεχνική παραγωγή.⁸⁸

Ο δεύτερος λόγος ήταν τα κεφάλαια. Χρειάστηκαν κτήρια για να στεγάσουν τα μηχανήματα όταν στην οικοτεχνική παραγωγή ο χώρος περιοριζόταν από τα έπιπλα του σπιτιού. Τα συγκεντρωμένα εργαστήρια περιλάμβαναν πιο περίτεχνα μηχανήματα, ίσως κινούνταν υδραυλικά ή με ατμό, τα οποία βελτιώθηκαν για να αντικαταστήσουν την εργασία, η οποία είχε γίνει πολύ ακριβή, έτσι ανέβαιναν οι απαιτήσεις για κεφάλαιο. Η συσσώρευση του κεφαλαίου από έμπορους-εργοδότες έκανε πιθανή τη μεταμόρφωση από την οικοτεχνική παραγωγή στην εργοστασιακή, παρά το υψηλό κόστος του κεφαλαίου. Αυτοί οι έμποροι γνώριζαν πώς να προωθήσουν τα προϊόντα τους ενώ παράλληλα γνώριζαν πώς να διαχειρίζονται τα εργοστάσια τους.⁸⁹ Η εμπειρική καταγραφή στο Γιόρκσαϊρ και στην δυτική Αγγλία, έδειξε ότι τα κεφάλαια αλλά και οι επιχειρηματίες προέρχονταν αρχικά από την οικοτεχνική παραγωγή.⁹⁰

Ο τρίτος λόγος ήταν η αγροτική επανάσταση και η παραγωγική εξειδίκευση των περιοχών. Η ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα με την παράλληλη αύξηση του πληθυσμού έδωσε προώθηση στην αγροτική παραγωγή η οποία με την σειρά της εντατικοποιήθηκε και τα κέρδη από την γεωργία αυξήθηκαν. Ωστόσο, στις ζώνες της πρωτο-εκβιομηχάνισης η ανάπτυξη της γεωργίας επέφερε τελικά επιβράδυνση παρά ανάπτυξη στην βιομηχανία. Διότι, η ανάπτυξη της γεωργίας αύξησε τα κέρδη της αλλά απογείωσε το κόστος στις κατασκευές. Η περιοχή της ανατολικής Αγγλίας βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό την αγροτική της παραγωγή και τα κέρδη της, ενώ αντιθέτως, η παραδοσιακή της βιοτεχνική παραγωγή μάλλινων υφασμάτων υποχώρησε κατά πολύ.⁹¹ Επομένως, η εμφάνιση της νεότερης βιομηχανίας συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη εξειδικευμένων περιοχών στην οικονομία και η επίδραση της βιομηχανίας δεν ήταν η ίδια σε όλες τις περιοχές.⁹²

⁸⁷ Στο ίδιο, Σελ. 25.

⁸⁸ Στο ίδιο, Σελ. 28.

⁸⁹ Στο ίδιο, Σελ. 29.

⁹⁰ Στο ίδιο, Σελ. 32.

⁹¹ Στο ίδιο, Σελ. 33.

⁹² Στο ίδιο, Σελ. 34.

Σε πολλές περιπτώσεις περιοχών με αναπτυγμένη καπιταλιστική μεταποιητική παραγωγή παρατηρήθηκε μια γρήγορη σχετικά πτώση της παραγωγής της με αποτέλεσμα την αποβιομηχάνιση των περιοχών αυτών. Το κοινό στις περιοχές όπου παρατηρήθηκε αποβιομηχάνιση ήταν ότι βίωσαν μεγάλον ανταγωνισμό από άλλες βιομηχανικές περιοχές και παραγκωνίστηκαν από τις αγορές. Σε περιοχές όπου τα εδάφη ήταν άγονα και μη προσοδοφόρα για την αγροτική παραγωγή, παρατηρήθηκε μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη. Αντιθέτως, σε περιοχές όπου η καλλιεργήσιμη γη ήταν εύφορη και παραγωγική, η γεωργική παραγωγή, καθώς ήταν προσοδοφόρα, παραγκώνισε σταδιακά την εκβιομηχανισμένη οικονομία η οποία μάλιστα ήταν και φοβερά ανταγωνιστική σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ο ανταγωνισμός σήμαινε δυσκολία στην κατοχή της πίτας της αγοράς, επιπλέον προσπάθεια και κατ' αναλογία περισσότερα έξοδα απ' ό,τι στη γεωργική παραγωγή. Ενώ παράλληλα, η αγροτική επανάσταση αποτέλεσε επίσης προϋπόθεση της βιομηχανικής επανάστασης και της αστικοποίησης, δεδομένου ότι δι' αυτής εξασφαλίστηκε το απαραίτητο αγροτικό πλεόνασμα.⁹³

Ο τέταρτος λόγος ήταν η πληθυσμιακή αύξηση. Οι δημογραφικές και κοινωνικές επιπτώσεις της βιομηχανικής επέκτασης σε πολλές περιοχές ήταν σημαντικές. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η ηλικία γάμου στους άνδρες και στις γυναίκες έπεσε κατά πέντε χρόνια αντιστοίχως και διαμορφώθηκε στη ηλικία των είκοσι ετών περίπου. Η μείωση αυτή της ηλικίας γάμου επέδρασε στη γονιμότητα των ζευγαριών η οποία αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια του αιώνα. Η αλλαγή αυτή με την σειρά της επέφερε περαιτέρω αύξηση του πληθυσμού αλλάζοντας την ηλικιακή του δομή και προοδευτικά μεγάλωσε το μέγεθος της χρονικής περιόδου τεκνοποίησης.⁹⁴

Σε περιοχές όπου δεν υπήρχε η διέξοδος στις οικοτεχνίες ή στα εργοστάσια τις υπαίθρου παρατηρήθηκαν τα αντίθετα φαινόμενα. Άνοδος της ηλικίας γάμου και για τα δύο φύλα και μείωση της περιόδου τεκνοποίησης για τις γυναίκες με αποτέλεσμα την πληθυσμιακή υστέρηση. Η άνοδος του πληθυσμού παρατηρήθηκε επίσης στις περιοχές της εντατικοποιημένης αγροτικής παραγωγής ή της εμπορευματοποιημένης καπιταλιστικής γεωργίας, με παρόμοιο μηχανισμό αύξησης του πληθυσμού όπως και για τις βιομηχανοποιημένες περιοχές.⁹⁵

Οι πόλεις δεν ήταν αρχικά κέντρα βιομηχανικής παραγωγής αλλά μέρη όπου οι εργάτες στην πρώιμη βιομηχανική περίοδο διέθεταν τα αγαθά τους, αποκτούσαν τις προμήθειες σε πρώτες ύλες και αγόραζαν τρόφιμα που δεν μπορούσαν να παράγουν μόνοι τους. Τα τρόφιμα προέρχονταν από περιοχές εμπορευματοποιημένης γεωργίας, όπου οι αγρότες είχαν αφοσιωθεί στην αγροτική παραγωγή και δεν ασχολούνταν σχεδόν καθόλου με την μεταποίηση και την οικοτεχνία.⁹⁶

Στην ύπαιθρο τα ημερομίσθια των εργατών ήταν σαφώς πιο χαμηλά και δεν ενδιέφερε τον εργοδότη αν τα αγαθά ήταν φτιαγμένα εκεί ή στην πόλη. Ωστόσο, για υψηλής ποιότητας αγαθά οι εργοδότες έπρεπε να αποτανθούν στις πόλεις, για να

⁹³ Στο ίδιο, Σελ. 38.

⁹⁴ Clarkson L., ό. π. Σελ. 44. \ Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., *English population history from family reconstitution 1580-1837*, Cambridge University Press, New York, 1997. Σελ. 549-550.

⁹⁵ Clarkson L., ό. π. Σελ. 45-46.

⁹⁶ Στο ίδιο, Σελ. 51.

βρουν εργάτες με ικανότητες που θα ικανοποιούσαν την ποιότητα που ζητούσε ο εργοδότης, ενώ παράλληλα ήταν πιο εύκολο για τον εργοδότη να παρακολουθήσει την πορεία της παραγωγικής διαδικασίας.⁹⁷

Ο πέμπτος λόγος οι ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές δομές. Ιδιαίτερες περιπτώσεις ανέδειξαν ότι, πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές δομές υπάρχουσες μέσα σε μια περιοχή ήταν σημαντικές τόσο που καθόριζαν ή ανέστελλαν την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη.⁹⁸ Κάθε μεγάλη πόλη όφειλε τη θέση της, στην υποστήριξη και στην ανταλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών, σε ένα δίκτυο μικρών και μεγάλων πόλεων. Δίκτυο το οποίο επιδείκνυε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Οι λειτουργίες των πόλεων όσο μεγάλες και αν ήταν συνδέονταν με άλλες πόλεις στενά, ακόμα και αν οι αποστάσεις που χώριζε η μια την άλλη ήταν πολύ μεγάλες. Υπήρχε μια συνεχής διακίνηση αγαθών μεταξύ των μυριάδων μικρών κεντρικών αγορών και των μεγάλων κεντρικών περιοχών. Αυτό ήταν και η ουσία του αστικού δικτύου: η συνεχής ανταλλαγή προϊόντων, υπηρεσιών και ανθρώπων. Το Leicester (Λέστερ), ήταν ένα περιφερειακό κέντρο, ακριβώς διότι, οι έμποροι και οι τεχνίτες του έρχονταν σε συνεχή επαφή με μικρότερους οικισμούς στη γύρω επαρχία και το αντίθετο.⁹⁹

Όσο μικρότερο ήταν το κοινωνικό και πολιτισμικό κενό μεταξύ της επαρχίας και της πόλης, τόσο πιο πιθανό ήταν ο αστικός πληθυσμός να αναπτυχθεί.¹⁰⁰ Η εξέλιξη των πόλεων δεν ήταν μόνο ο πυρήνας της οικονομικής ιστορίας αλλά ένα φαινόμενο το οποίο άσκησε αποφασιστική επιρροή στην ιστορία των πολιτικών και νομικών θεσμών.¹⁰¹

Ο πληθυσμός των πόλεων αυξανόταν από τις γεννήσεις μέσα στον αστικό χώρο και παράλληλα από το πλεονάζον εργατικό δυναμικό των επαρχιών ή και από ανθρώπους που απλά ήθελαν να δοκιμάσουν την τύχη τους στις πόλεις.¹⁰² Το «μεγάλο εμπόριο για κάθε πολιτισμένη κοινωνία», μεταξύ των επαρχιών και των πόλεων, έπρεπε να προσελκύσει ισόποσα και τους δύο συμμετέχοντες στην ανταλλαγή. Αν ένας δεν είχε την διάθεση ή ήταν εχθρικός, η ανάπτυξη του άλλου θα ήταν καχεκτική.¹⁰³ Επομένως, το μέγεθος της ζήτησης σε αγροτικά προϊόντα και για βιομηχανικές πρώτες ύλες στα αστικά κέντρα αποτέλεσαν κίνητρα για τους αγρότες να εντατικοποιήσουν την παραγωγή τους.¹⁰⁴

⁹⁷ Στο ίδιο, Σελ. 54.

⁹⁸ Στο ίδιο, Σελ. 55.

⁹⁹ Wrigley E., *Poverty, Progress, and Population*. Cambridge University Press. New York. 2004. Σελ. 255.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, Σελ. 267.

¹⁰¹ Στο ίδιο, Σελ. 269.

¹⁰² Στο ίδιο, Σελ. 288.

¹⁰³ Στο ίδιο, Σελ. 289.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, Σελ. 260.

Κεφάλαιο 2°

«Όψεις της εξέλιξης των δημογραφικών και οικονομικών μεγεθών κατά την περίοδο της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης».

Προκειμένου να κατανοήσουμε την εξέλιξη των πόλεων, στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, θα παραθέσουμε στοιχεία για την εξέλιξη δημογραφικών μεγεθών, όπως την αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα, την μετανάστευση προς τις πόλεις και τους δείκτες θνησιμότητας. Στατιστικά στοιχεία που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε την ενδεχόμενη αύξηση των ορίων των αστικών κέντρων αλλά και την αύξηση του αριθμού τους. Επίσης θα παραθέσουμε και κάποια οικονομικά στοιχεία, που θα μας διαφωτίσουν για τα ενδεχόμενα αίτια της πιθανής σύνδεσης των πόλεων με την βιομηχανική επανάσταση.

Η έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης ήταν ένα θέμα που έχει απασχολήσει στο παρελθόν κατά κόρον τους ιστορικούς, ωστόσο, οι περισσότεροι συνέκλιναν ότι οι αρχές της δεκαετίας του 1780 ήταν η περίοδος έναρξης της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, καθώς είχαμε την εμφάνιση εργοστασίων, με συνδυασμό ανθρωπίνου δυναμικού και μηχανών στην παραγωγή, με σκοπό την μείωση του χρόνου παραγωγής, ενώ παράλληλα, υπήρξε συνεχής και ταχύς σχεδόν απεριόριστος πολλαπλασιασμός ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών.¹⁰⁵

Μια από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης στην Μ. Βρετανία ήταν η ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων. Ο πληθυσμός των οποίων μεγάλωνε πολύ περισσότερο από τον πληθυσμό στην ύπαιθρο στο σύνολο της.¹⁰⁶ Ο πληθυσμός της Γλασκώβης στη δεκαετία του 1790 πέρασε τις 60.000 καθώς ήθελε τριάντα χρόνια μόνον για να ξεπεράσει τον πληθυσμό του Εδιμβούργου, και ήταν ήδη στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε μέσα στις τριάντα μεγαλύτερες πόλεις στη Βρετανία.¹⁰⁷ Σε μερικές περιπτώσεις η βιομηχανία και οι αναπτυσσόμενες μεταφορές δημιούργησαν εντελώς νέες πόλεις γύρω από ένα ή περισσότερα μεγάλα έργα.¹⁰⁸

Η έναρξη της εκμηχάνισης της ανάπτυξης και των δομικών αλλαγών ήταν προφανής στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ο πληθυσμός είχε αρχίσει να αυξάνεται αδιάκοπα.¹⁰⁹ Από το 1740 και έπειτα η αύξηση του πληθυσμού ήταν σημαντική. Στο τέλος του αιώνα, οι αλλαγές στον δείκτη γεννήσεων και στον δείκτη θνησιμότητας ήταν τέτοιες που συνιστούσαν δημογραφική επανάσταση.¹¹⁰ Η επιτάχυνση του

¹⁰⁵ Hobsbawm E., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*. ό. π. Σελ. 46-47.

¹⁰⁶ Crouzet F., *The Victorian Economy*. Trans. Foster A., Routledge, London, 2006. Σελ. 89.

¹⁰⁷ Evans Er., ό. π. Σελ. 14.

¹⁰⁸ Crouzet F., ό. π. Σελ. 92.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, Σελ. 19.

¹¹⁰ Στο ίδιο, Σελ. 22.

ρυθμού της πληθυσμιακής ανάπτυξης, την περίοδο από το 1680 έως το 1820, ήταν το προϊόν δυο παραγόντων, της αύξησης της γονιμότητας των ζευγαριών και της πτώσης του ρυθμού θνησιμότητας.¹¹¹

Η θέση των Habakkuk και Krause ότι ο ρόλος του ρυθμού θνησιμότητας ελαττωνόταν, πιθανόν ήταν υπερβολικός. Ο ρυθμός θνησιμότητας ήταν σημαντικός ειδικά στις περιοχές που επηρεάστηκαν πιο πολύ από την βιομηχανική ανάπτυξη, ωστόσο, και η γονιμότητα είχε αυξηθεί σημαντικά στο σύνολο της.¹¹²

Την περίοδο μεταξύ των ετών 1550 με 1820, οι πληθυσμοί της Γερμανίας, Ιταλίας, Ισπανίας και Γαλλίας αυξήθηκαν, με την ευρεία έννοια σχεδόν με όμοια ποσοστά: 51, 67, 56 και 79 τοις εκατό, αντιστοίχως. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της Αγγλίας αυξήθηκε πάνω από 280 τοις εκατό. Από 3 εκατομμύρια περίπου σε σχεδόν 11,5 εκατομμύρια την περίοδο από το 1550 έως το 1820.¹¹³ Στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης ο πληθυσμός στην Αγγλία αυξήθηκε, το 1751, από 5,9 εκατομμύρια σε 16,7 εκατομμύρια το 1851.¹¹⁴

Ο πληθυσμός της Αγγλίας από το 1600 έως το 1800 αυξήθηκε με μεγάλους ρυθμούς από 4,2 εκατομμύρια σε 8,7 εκατομμύρια τα αντίστοιχα έτη και το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν στην γεωργία ήταν περίπου 70% το 1600 και διακόσια χρόνια μετά έπεσε σε 40%. Το εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής ήταν 30% το 1600 και το 1800 ήταν 60%, δηλαδή, σχεδόν διπλασιάστηκε. Σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση ήταν δραματική καθώς ο πληθυσμός αυξανόταν ραγδαία. Ο δευτερογενής και τριτογενής τομέας σε απόλυτους αριθμούς τετραπλασιάστηκε από το 1600 έως το 1800, επίσης η αύξηση, όλων των δεικτών, ήταν πολύ μεγαλύτερη τον 18^ο αιώνα από ότι τον 17^ο αιώνα.¹¹⁵

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα μόλις το 16 τοις εκατό του πληθυσμού της Βρετανίας κατοικούσε σε πόλεις των 5.000 και άνω κατοίκων.¹¹⁶ Μέχρι το 1850, στη Βρετανία 3.250.000 άνθρωποι απασχολούνταν στην βιομηχανία και 2.000.000 στην αγροτική οικονομία. Πάνω από το 60 τοις εκατό του πληθυσμού ήταν αστικοποιημένο.¹¹⁷

Η άνοδος της αστικοποίησης, ενδεχομένως, να επέδρασε στον δείκτη γεννήσεων. Οι γυναίκες είχαν την τάση να παντρεύονται μεγαλύτερες σε ηλικία στις πόλεις από ό,τι στην ύπαιθρο, γεγονός που μείωνε την χρονική περίοδο γονιμότητας άρα και τεκνοποίησης των ζευγαριών.¹¹⁸

Σε πολλές όμως περιπτώσεις η αύξηση των γεννήσεων δεν είχε κάποια σχέση με την ηλικία του ζευγαριού κατά την εποχή του γάμου τους. Η ανάγκη για εργατικά χέρια δεν συνάγεται από πουθενά ότι ώθησε την αύξηση των γεννήσεων, κάτι τέτοιο

¹¹¹ Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., *English population history from family reconstitution 1580-1837*, ό. π. Σελ. 546.

¹¹² Στο ίδιο, Σελ. 547.

¹¹³ Στο ίδιο, Σελ. 547-548.

¹¹⁴ Στο ίδιο, Σελ. 538.

¹¹⁵ Wrigley E. A., *Energy and the English Industrial Revolution*. Cambridge University Press. 2010. Σελ. 33.

¹¹⁶ Deane Ph., ό. π. Σελ. 15.

¹¹⁷ Στο ίδιο, Σελ. 273.

¹¹⁸ Στο ίδιο, Σελ. 26.

απαιτούσε οικογενειακό προγραμματισμό και στην εποχή που μελετάμε έλειπαν τέτοιου είδους σχεδιασμοί.¹¹⁹ Συνάγεται το συμπέρασμα ότι πιθανόν η μείωση των θανάτων ή η βελτίωση της υγιεινής και της περίθαλψης βοήθησαν στη ραγδαία άνοδο του πληθυσμού, καθώς πολλά βρέφη μπορούσαν να ξεπεράσουν κάποιες ασθένειες και να ενηλικιωθούν.¹²⁰

Οι πόλεις μετά το 1801 μεγάλωναν ραγδαία και σε τέτοιο βαθμό που οι άνθρωποι των πόλεων δεν μπορούσαν να προσαρμόσουν την ταχύτητα ανοικοδόμησης κατοικιών με την αύξηση του πληθυσμού και ως αποτέλεσμα εμφανίστηκαν, γρήγορες και ελαχίστου κόστους, παραγκουπόλεις χωρίς βέβαια να έχουν κανένα πολεοδομικό σχεδιασμό. Οι κοινωνικές επιπτώσεις, συνολικά, στις πόλεις ήταν φοβερές, κυρίως, σε θέματα υγιεινής και ασφάλειας για τους κατοίκους. Οι αστικοί ρυθμοί πληθυσμιακής ανάπτυξης στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, κυμάνθηκαν από 23,7 τοις εκατό έως 29,1 τοις εκατό ξεπερνώντας κατά πολύ τον γενικό πληθυσμιακό ρυθμό ανάπτυξης της χώρας. Κάποιες, ήδη από τον 18^ο αιώνα, μεγάλες βιομηχανικές πόλεις βίωσαν μαζικότητα και χωρίς σχεδιασμό πληθυσμιακή αύξηση η οποία κορυφώθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Η Γλασκόβη στην δεκαετία του 1810 αυξήθηκε κατά 46 τις εκατό και το Μάντσεστερ κατά 44 τοις εκατό, την επόμενη δεκαετία. Μέσα σε μια γενιά μικρές πόλεις μεταμορφώθηκαν σε τεράστια εργοστασιακά κέντρα. Ο πληθυσμός του Μπράντφορντ αυξήθηκε 63 τοις εκατό την δεκαετία του 1810 και 69 και 52 τοις εκατό, τις δεκαετίες 1820 και 1830 αντιστοίχως.¹²¹

Οι αγροτικοί πληθυσμοί που μετακινήθηκαν προς τις πόλεις είχαν ως κίνητρο καλύτερους μισθούς αλλά και καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες και όχι μόνον διότι αποβλήθηκαν από τις αγροτικές περιοχές λόγω των αγροτικών περιφράξεων.¹²² Καθώς νέα ζευγάρια μετακινούνταν στις πόλεις για να εργασθούν στην βιομηχανία και να μπορέσουν να κάνουν οικογένεια αποφεύγοντας τις οικογενειακές απαγορεύσεις στην πιεστικά μικρή τοπική κοινωνία που ζούσαν και κυρίως διότι στις πόλεις πίστευαν ότι θα έχουν την ελευθερία και την τύχη να εργαστούν με καλύτερους μισθούς και να μην καθυστερούν περαιτέρω την δημιουργία οικογένειας.¹²³

Η αστική και οικονομική ανάπτυξη οδήγησε σε μεγάλη ζήτηση σε τροφή και πρώτες ύλες. Η ζήτηση αυτή ικανοποιήθηκε από την αγροτική αγγλική γη. Γεγονός που σημαίνει ότι οι ανάγκες αυτές καλύφθηκαν είτε από την καλλιέργεια κατώτερης ποιότητας γης είτε από την ήδη υπάρχουσα αγροτική γη, την οποία καλλιεργήσαν με πιο εντατικό τρόπο, ενώ παράλληλα άλλαξαν κατά τόπους τις καλλιέργειες με φυτά που ευδοκίμουν με σκοπό την καλύτερη απόδοση των καλλιεργειών. Παρήγαγαν, επίσης, σε κάποιες περιοχές, περισσότερες ζωοτροφές καθώς έδωσαν περισσότερη προσοχή στην κτηνοτροφία από την στιγμή που η τιμή του κρέατος ανέβηκε σχεδόν

¹¹⁹ Στο ίδιο, Σελ. 28.

¹²⁰ Στο ίδιο, Σελ. 30.

¹²¹ Evans Er., ό. π. Σελ. 196.

¹²³ Στο ίδιο, Σελ. 173.

κατακόρυφα. Την περίοδο εκείνη βελτίωσαν τις επιδόσεις των ζώων με διασταυρώσεις και το αποτέλεσμα ήταν θετικό για την αγγλική κτηνοτροφία.¹²⁴

Η πτώση της ανάπτυξης και παραγωγής δεν συνδέεται πάντα με την έλλειψη τροφής καθώς και η αύξηση του πληθυσμού δεν επιφέρει πάντοτε πτώση της ανάπτυξης, απλά και μόνο, λόγω της μείωσης της τροφής σε περιοδικά διαστήματα. Μια κακή σοδιά είχε άμεσες επιπτώσεις στην ανάγκη για τροφή της αγροτικής οικογένειας που εργάζεται στη γη της. Ωστόσο, μια σχετικά αποδοτική σοδιά δεν επιφέρει αυτομάτως προσοδοφόρα πώληση αγροτικού πλεονάσματος στις αγορές, διότι και άλλοι παραγωγοί αγροτικών προϊόντων θα είχαν πλεόνασμα προς πώληση γεγονός που επέφερε πτώση των τιμών στα αγροτικά προϊόντα και δημιουργούνταν έτσι μικρό κίνητρο για προσπάθεια αύξησης της αγροτικής παραγωγής.¹²⁵

Παραγωγή σιτηρών από το 1600 έως το 1800

	Συνολικό βάρος	Καρπός σποράς	Καθαρή
	Ανά άκρα(~4 στρέμματα)	Ανά άκρα	απόδοση
	<u>Μόδι (500 οκάδες =640 κλγ.)</u>	<u>Μόδι</u>	<u>Μόδι</u>
1600			
Σιτάρι	11,5	2,5	9
Κριθάρι	16	3,25	12,75
Βρώμη	15	4,5	10,5
1800			
Σιτάρι	21,5	2	19,5
Κριθάρι	30	2,5	27,5
<u>Βρώμη</u>	<u>35</u>	<u>4</u>	<u>31</u>

Πίνακας Α.¹²⁶

Η επαρχία τροφοδοτούσε την πόλη με τα μέσα επιβίωσης και τις ύλες που χρειαζόνταν τα εργοστάσια και η πόλη γενικότερα. Η πόλη ξεπλήρωνε τις προμήθειες της επαρχίας στέλνοντας σε αυτήν ένα μέρος από την εργοστασιακή παραγωγή στους κατοίκους της, κατά την περίοδο που εξετάζουμε.¹²⁷ Την ίδια περίοδο, η κατανάλωση των παραγόμενων προϊόντων διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην αύξηση αλλά και διατήρηση της παραγωγής σε υψηλά επίπεδα.¹²⁸

Η αστική επέκταση εκτός ότι προώθησε την αγροτική ανάπτυξη και βελτίωση της παραγωγής, συνεισέφερε και στην αύξηση του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων των πόλεων, καθότι υπήρχε ζήτηση εξειδικευμένων ειδικοτήτων πανεπιστημιακής κατάρτισης όπως ιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί και επιστήμονες

¹²⁴ Στο ίδιο, Σελ. 56.

¹²⁵ Στο ίδιο, Σελ. 57.

¹²⁶ Στο ίδιο, Σελ. 79.

¹²⁷ Στο ίδιο, Σελ. 58.

¹²⁸ Στο ίδιο, Σελ. 69-70.

όλων των κλάδων. Κατ' επέκταση και το σύνολο των κατοίκων των αστικών κέντρων βελτίωσαν κατά πολύ το ποσοστό αλφαριθμητισμού σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη λόγω επαγγελματικής ζήτησης ειδικοτήτων, για τις οποίες ήταν απαραίτητη η γνώση ανάγνωσης και γραφής αλλά και αριθμητικής.¹²⁹

Αρχιτέκτονες και μηχανικοί και πάσης φύσεως ειδικότητες εργάστηκαν, από το 1750 έως τη δεκαετία του 1830, στη κατασκευή δρόμων και άλλων έργων. Η χρήση των οδικών δικτύων συνετέλεσε στην ολοένα αυξανόμενη κατασκευή δρόμων και παράλληλα στη μείωση κατά τα τέσσερα πέμπτα του χρόνου μεταφοράς των εμπορευμάτων. Με άμεσο αποτέλεσμα την πτώση των τιμών και την περεταίρω καπιταλιστική αλλά και βιομηχανική ανάπτυξη. Λόγου χάρη, στη Γαλλία ταξίδευαν 40 με 55 χιλιόμετρα ημερησίως, το 1760, ενώ αντίστοιχα στην Αγγλία 80 με 130 χιλιόμετρα.¹³⁰

Οι μεταφορές μέσω των υδάτινων καναλιών ήταν ακόμα πιο φτηνές και γρήγορες, ωστόσο, κάποια προϊόντα μετακινούνταν οδικώς λόγω της σταθερότητας των παραδόσεων τους, όπως λόγου χάρη το βαμβάκι. Οι βελτιώσεις στις οδικές μεταφορές στην Βρετανία συνετέλεσαν, στο βαθμό που τους αναλογεί, στην ταχεία αύξηση του αστισμού, στον μετασχηματισμό της αγροτικής παραγωγής και στην συνεχή αύξηση της μεταποιητικής παραγωγής.¹³¹ Μετά το 1782 και μέχρι το τέλος του αιώνα, κάθε διαθέσιμο στατιστικό στοιχείο της βιομηχανικής παραγωγής παρουσίασε απότομη άνοδο. Πάνω από τη μισή της ήδη υπάρχουσας παραγωγής αύξηση των φορτίων του άνθρακα και της εξόρυξης χαλκού, πάνω από τρία τέταρτα της υπάρχουσας παραγωγής η αύξηση των υφασμάτων, τέσσερα πέμπτα η αύξηση τυπωμένων υφασμάτων και εννέα δέκατα η αύξηση των εξαγωγών βαμβακερών αγαθών.¹³²

Οι βελτιώσεις στις μεταφορές, η αγροτική ανάπτυξη και η άνοδος της βιομηχανικής παραγωγής αύξησαν ραγδαία τους ρυθμούς της αστικής ανάπτυξης. Με την σειρά τους οι αλλαγές στο οικονομικό και κοινωνικό τοπίο της χώρας πυροδότησαν την σταθερή και συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή και εκμετάλλευση ορυκτού άνθρακα. Η αύξηση της παραγωγής του άνθρακα ήταν κλάδος αιχμής διότι έδινε το στίγμα της βιομηχανικής και πληθυσμιακής ανάπτυξης των πόλεων. Ωστόσο, αυτές οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές ήταν τόσο άρρηκτα συνδεδεμένες, ως προς την πορεία μετασχηματισμού της οικονομίας, που μόνο για τεχνικούς λόγους μπορούμε να τους διαχωρίσουμε.¹³³

Από το 1560 έως το 1800 η μισή εξόρυξη άνθρακα προερχόταν από το Northumberland και το Durham και το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής κατευθυνόταν προς το ραγδαία αναπτυσσόμενο Λονδίνο.¹³⁴ Το 1800 η Αγγλία παρήγαγε το μεγαλύτερο ποσοστό παγκοσμίως.

Παραγωγή γαιάνθρακα (σε χιλιάδες τόνους)

¹²⁹ Στο ίδιο, Σελ. 88.

¹³⁰ Στο ίδιο, Σελ. 108.

¹³¹ Στο ίδιο, Σελ. 108-109

¹³² Deane Ph.,ό. π. Σελ. 3.

¹³³ Wrigley E. A., *Energy and the English Industrial Revolution.*, ό. π. Σελ. 109-110.

¹³⁴ Allen C. R., *The British Industrial Revolution in Global Perspective.* ό. π. Σελ. 81.

	1560	1700	1800
Σκοτία	30	450	2000
Κάμπερλαντ	2	25	500
Λάνκασαϊρ	7	80	1400
Β. Ουαλία	5	25	150
Ν. Ουαλία	15	80	1700
Νοτιοδυτικά	13	150	445
Αν. Μίντλαντς	20	75	750
Δ. Μίντλαντς	30	510	2550
Γιόρκσαϊρ	15	300	1100
Βορειοανατολικά	90	1290	4450
<u>Σύνολο</u>	<u>227</u>	<u>2985</u>	<u>15045</u>

Πίνακας Β.¹³⁵

Η βιομηχανική επανάσταση και ο υπερβολικά μεγάλος ρυθμός αστικοποίησης επέφερε αλλαγές, όχι μόνο στα οικονομικά και ποσοτικά μεγέθη αλλά και στους δείκτες θνησιμότητας των ανθρώπων. Την περίοδο μεταξύ των ετών 1640-1689 και 1750-1809, ο δείκτης θνησιμότητας της ηλικιακής περιόδου από 25 έως 60 ετών έπεσε με μέσο όρο το 31 τοις εκατό.¹³⁶

Το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, αντιθέτως, ο δείκτης παιδικής θνησιμότητας δεν είχε τάσεις υποχώρησης ακόμα και αν ο δείκτης ενηλίκων ελαττώθηκε απότομα. Μετά το 1800, ο δείκτης θνησιμότητας έπεσε και το προσδόκιμο ζωής βελτιώθηκε, καθώς οι μολυσματικές ασθένειες σκότωναν λιγότερους ανθρώπους και οι ομάδες ηλικίας, τις οποίες, εξωγενείς αιτίες θανάτου έκαναν πιο ευπαθείς ήταν αυτές που επωφεληθήκαν περισσότερο.¹³⁷

Η ηλικία γάμου έπεσε ουσιαστικά από τα τέλη του πρώτου τετάρτου του 18^{ου} αιώνα. Στο πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες παντρεύονταν κατά 2.5 χρόνια νεώτερες από τις προγιαγιάδες τους. Συνεπώς, ήταν αρκετά μεγάλη η πτώση της ηλικίας γάμου, η οποία, ενθάρρυνε την αύξηση της γονιμότητας των ζευγαριών, ενώ οι υπόλοιποι δείκτες παρέμειναν σταθεροί, κάτι που εξηγεί ως ένα βαθμό την αύξηση του πληθυσμού.¹³⁸

Η αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών οι οποίες παντρεύτηκαν στην εφηβεία ή στις αρχές των 20 ετών ελαττώθηκε πολύ λιγότερο μετά το 1750, από ό,τι σε προηγούμενες εποχές. Καθώς στις γυναίκες πιο μεγάλης ηλικίας ο δείκτης

¹³⁵ Στο ίδιο, Σελ. 82.

¹³⁶ Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., ό. π. Σελ. 552.

¹³⁷ Στο ίδιο, Σελ. 553.

¹³⁸ Στο ίδιο, Σελ. 549-550.

γονιμότητας δεν άλλαξε, η παράμετρος της μεγαλύτερης διάρκειας του γάμου ήταν σημαντική για την αύξηση της γονιμότητας.¹³⁹

Δεχόμενοι την παράμετρο του δείκτη θνησιμότητας για το επίπεδο διαβίωσης των ανθρώπων στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, παρατηρήθηκαν σοβαρές αυξομειώσεις του προσδόκιμου ζωής. Φάνηκε ότι ο δείκτης βελτιώθηκε στις πρώτες τρεις δεκαετίες της βιομηχανικής επανάστασης, από 35 θανάτους ανά 1000 κατοίκους ετησίως σε 21 το 1811-20. Έκτοτε παρέμεινε σχετικά σταθερός και αρκετά υψηλός 22 με 23. Ο κύριος λόγος της αύξησης της θνησιμότητας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν η αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις. Η αύξηση του δείκτη θνησιμότητας των πέντε μεγαλύτερων πόλεων μετά το Λονδίνο, το Μπέρμιγχαμ, Μπρίστολ, Λιντς, Λίβερπουλ και Μάντσεστερ ανέβηκε από 20,7 ανά 1000 κατοίκους ετησίως σε 30,8 από το 1831 έως το 1841. Ο συνωστισμός του πληθυσμού στις πόλεις και οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης προκαλούσαν θανάτους από μολυσματικές ασθένειες και επιδημίες. Ένα στα δύο παιδιά μέχρι την ηλικία των 5 ετών πέθαιναν από την έλλειψη υγιεινής.¹⁴⁰ Ο Jean-Luc Pinol διαφωνεί για το ποσοστό της θνησιμότητας του Λίβερπουλ και τοποθετεί το μέσο όρο της Αγγλικής θνησιμότητας στο 22 τοις χιλίοις και του Λίβερπουλ σχεδόν τριπλάσιο στο 71 τοις χιλίοις το 1841. Ο Pinol, ωστόσο, θεωρεί όπως και οι περισσότεροι μελετητές, ότι η έντονη αστικοποίηση ήταν η αιτία για του υψηλούς δείκτες θνησιμότητας.¹⁴¹ Συνεπώς η έντονη αστικοποίηση που προκλήθηκε λόγω της οικονομικής ανόδου στα πλαίσια της βιομηχανικής επέκτασης αλλά και η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των νέων βιομηχανικών κέντρων ήταν η σημαντικότερη αιτία της ανόδου του δείκτη θνησιμότητας στα μεγάλα αστικά κέντρα κατά την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης.

Η αστική ανάπτυξη, κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, προέκυψε με δύο τρόπους: ο πρώτος ήταν η επέκταση του αστικού ιστού των πόλεων που προϋπήρχαν της βιομηχανικής επανάστασης και ο δεύτερος ήταν η εμφάνιση νέων πόλεων. Η ανάπτυξη του νέου είδους πόλεων συνέβη σε περιοχές όπου υπήρχαν δυνατότητες για ανάπτυξη υδάτινης ενέργειας και υδάτινων μεταφορών, κοιτάσματα γαιάνθρακα, ορυκτά μεταλλεύματα και άλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Υπήρχαν ωστόσο και νέες πόλεις που δημιουργήθηκαν για την ξεκούραση των αστών, τα θέρετρα, όπως το Μπαθ.

Ο αριθμός των πόλεων από τον 17^ο αιώνα έως το 1841.

	17 ^{ος} αιώνας	1801	1841
Αγγλία	851	873	956
Ουαλία	73	76	82
Σκοτία	81	87	117
<u>Σύνολο</u>	<u>1005</u>	<u>1036</u>	<u>1155</u>

¹³⁹ Στο ίδιο, Σελ. 555.

¹⁴⁰ Deane Ph., ό. π. Σελ. 260-261.

¹⁴¹ Pinol J., *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο Αιώνα*, μτφρ., Δουράμπεη Ι. – Κάννερ Ε., ΠΛΕΘΡΟΝ, Αθήνα, 2000. Σελ. 191.

Πίνακας Δ,1¹⁴²

Στον πίνακα Δ,1 οι νέες πόλεις είναι περισσότερες, διότι δεν εμφανίζεται η απορρόφηση δώδεκα παλαιών πόλεων από το Λονδίνο, ήδη υπάρχουσες από τον 17^ο αιώνα. Επομένως από τον πίνακα φαίνεται η δημιουργία 43 νέων πόλεων μέχρι το 1801 και άλλων 119 μέχρι το 1841. Οι πόλεις αυτές ήταν: επτά νέα λιμάνια-ναυπηγεία πόλεις, έξι πόλεις δορυφόροι του Λονδίνου και τρεις χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ακόμα οι νέες πόλεις που ιδρύθηκαν μέχρι το 1801 ήταν δεκατέσσερις πόλεις με κλωστοϋφαντουργεία και άνθρακα, επτά πόλεις λειτουργούσαν επιχειρήσεις που ενέπλεκαν κυρίως άνθρακα και σίδηρο και έξι ήταν πόλεις με βασική πηγή πλούτου τα ανθρακωρυχεία και μεταξύ αυτών πόλεις με επιχειρήσεις αγγειοπλαστικής και υαλικών. Τα τρία τέταρτα των πόλεων που εμφανίστηκαν μέχρι το 1801 ήταν στις περιοχές του Γιόρκσαϊρ των δυτικών Μίντλαντς και των βόριο-δυτικών περιοχών. Από τις επιπλέον 119 πόλεις που εμφανίστηκαν κατά την περίοδο από το 1801 και έως το 1841, οι 84 ήταν από τις ίδιες περιοχές που αναφέραμε και οι οποίες ενώθηκαν με τις πόλεις της νότιο-δυτικής Σκοτίας, που έφτασαν τον αριθμό είκοσι στην ίδια περίοδο, καθώς μέχρι το 1801 είχαν εμφανιστεί μόνο τρεις στη νότιο-δυτική Σκοτία, ενώ στην βόρεια Ουαλία μόνο τέσσερις νέες πόλεις ιδρύθηκαν την περίοδο 1801-1841 για να προστεθούν στις οχτώ πριν το 1801.¹⁴³

Στις αγγλικές περιοχές που μόλις αναφέραμε το ποσοστό αύξησης των νέων πόλεων σε σχέση με τις παλαιές πόλεις αγγίζει το 20 τοις εκατό, ενώ στη νότια Σκοτία το 67 τοις εκατό. Όπως φαίνεται από τον πίνακα Δ,1 η βιομηχανική επανάσταση προέκυψε, μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, σε τρεις περιοχές της Αγγλίας και εν συνεχεία την περίοδο από το 1801 έως το 1841, επιταχύνθηκε μαζικά στην Βόρεια Ουαλία και στην νότια και δυτική Σκοτία. Ωστόσο, τα τέσσερα πέμπτα της αστικής ανάπτυξης μεταξύ της περιόδου από τον 17^ο αιώνα και έως το 1841 συνέβη σε πόλεις που υπήρχαν ήδη από τον 17^ο αιώνα τουλάχιστον.¹⁴⁴ Στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης η ένταση του ρυθμού ανάπτυξης των πόλεων, όπως φαίνεται και από την μελέτη του πίνακα Δ,1 και του πίνακα Δ,2 αυξήθηκε με μεγάλους ρυθμούς και σε σύντομο χρονικό διάστημα. Φαίνεται επίσης από τους πίνακες Δ,1 και Δ,2 ότι στις περιοχές του Γιόρκσαϊρ, των δυτικών Μίντλαντς, των βόριο-δυτικών περιοχών της Αγγλίας και των περιοχών της βόρειας Ουαλίας και της νότιας και δυτικής Σκοτίας, οι νέες πόλεις που αναπτύχθηκαν στην πρώτη περίοδο της βιομηχανικής επέκτασης δημιουργήθηκαν αρχικά, κατά κύριο λόγο από την βιομηχανική επανάσταση. Στις υπόλοιπες περιοχές της Βρετανίας η αστικοποίηση αναπτύσσεται πιθανότατα περισσότερο λόγω της πληθυσμιακής αύξησης της υπαίθρου και δευτερευόντως λόγω της βιομηχανικής επανάστασης. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας παραπλανά ιδιαίτερα η αρχική αιτία ανάπτυξης του αστικού χώρου

¹⁴² Langton J. *Urban growth and economic change: from the late seventeenth century to 1841*, στο Clark P. *The Cambridge Urban History of Britain. Volume II. 1540-1840*. Cambridge University Press, 2008. Σελ. 474.

¹⁴³ Στο ίδιο, Σελ. 466-467.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, Σελ. 467-468.

διότι η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση αναπτύχθηκαν αμφίδρομα και σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού.¹⁴⁵

Κατά τον 18^ο αιώνα οι περιοχές της υπαίθρου συγκέντρωναν κατά κύριο λόγο την καπιταλιστική μεταποιητική παραγωγή.¹⁴⁶ Αυτό άλλαξε κατά την πρώτη περίοδο της βιομηχανικής επέκτασης. Έτσι, ο ρυθμός αστικοποίησης της Βρετανίας το 1776 ήταν 25,9 τοις εκατό και το 1871 είχε φτάσει το 65,2 τοις εκατό. Οι έρευνες του Jeffrey G. Williamson έδειξαν ότι η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων οφειλόταν στη μετανάστευση από την ύπαιθρο της Βρετανίας. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τις έρευνες του Williamson, η συνεισφορά της μετανάστευσης στην ανάπτυξη των πόλεων ήταν πολύ μεγαλύτερη από το 1776 και μέχρι την αρχή του 19^{ου} αιώνα. Το σημείο καμπής ήταν τη στιγμή που η συνεισφορά της φυσικής αύξησης των πόλεων άρχισε να ξεπερνά την μετανάστευση, η εμφάνιση της αλλαγής αυτής συνέβη κατά τις δεκαετίες του 1810 και του 1820.¹⁴⁷ Ωστόσο, για όλες τις πόλεις της Βρετανίας ο ρυθμός μετανάστευσης άρχισε να ελαττώνεται από 1.44 τοις εκατό ετησίως τη δεκαετία του 1840, σε 0,81 τοις εκατό ετησίως τη δεκαετία του 1850 και σε 0,23 τη δεκαετία του 1860.¹⁴⁸ Η αιτία της αλλαγής αυτής ήταν η μείωση του ρυθμού θνησιμότητας, ενώ ο ρυθμός γεννήσεων στις πόλεις παρέμενε πάντα μεγαλύτερος από ότι στην επαρχία με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις χωρίς την ανάγκη της μετανάστευσης.¹⁴⁹

Οι μικρές πόλεις της Βρετανίας εμφάνισαν μεγαλύτερη ανάγκη πληθυσμού και για τον λόγω αυτό η μετανάστευση σε αυτές ήταν μεγαλύτερη κατά αναλογία, από ό,τι στις μεγάλες πόλεις. Για παράδειγμα, τη δεκαετία του 1840, η μετανάστευση ήταν υπεύθυνη για το 56 τοις εκατό περίπου της αύξησης του πληθυσμού του Λονδίνου. Το 60 τοις εκατό ήταν το ποσοστό αύξησης των τεσσάρων μεγαλύτερων πόλεων της Βρετανίας και το 54 τοις εκατό ήταν το μέσο όρο στις κύριες μεγάλες πόλεις συνολικά στη Βρετανία. Το ποσοστό της μετανάστευσης που ήταν υπεύθυνο για την αύξηση του πληθυσμού στις μικρές πόλεις ήταν κατά μέσο όρο 61 τοις εκατό, αυτό συνέβη διότι οι μικρές πόλεις άρχισαν να εμφανίζουν μεγάλη ανάπτυξη τη δεκαετία του 1820.¹⁵⁰ Από την έρευνα του Williamson προέκυψε ότι στις πόλεις το ποσοστό νέων ενηλίκων ήταν μεγαλύτερο από ό,τι στην ύπαιθρο γεγονός που έδινε μεγαλύτερη δυναμική στις μεγάλες πόλεις για αύξηση του ρυθμού των γεννήσεων αλλά και της πτώσης του δείκτη θνησιμότητας καθώς οι ευπαθείς ομάδες ήταν τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι. Αντιθέτως, στην ύπαιθρο τα ποσοστά των παιδιών και των ηλικιωμένων ήταν μεγαλύτερα από αυτά των πόλεων συνεπώς ανέβαζαν τον δείκτη θνησιμότητας της υπαίθρου.¹⁵¹

Στη βορειοδυτική Βρετανία οι πόλεις είχαν συνολική αύξηση του πληθυσμού στο 9%, ετησίως, ενώ παράλληλα, η μετανάστευση που στήριζε την αύξηση του

¹⁴⁵ Στο ίδιο, Σελ. 487.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, Σελ. 483.

¹⁴⁷ Williamson J., *Coping with city growth during the British industrial revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990. Σελ. 24.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, Σελ. 16.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, Σελ. 25.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, Σελ. 16.

¹⁵¹ Στο ίδιο, Σελ. 31.

πληθυσμού περαιτέρω προερχόταν από τις τοπικές μετακινήσεις και όχι τόσο από τις μεταναστεύσεις μακρινών περιοχών.¹⁵²

Στην απογραφή του 1851 οι κάτοικοι των πόλεων ξεπέρασαν για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία τους κατοίκους της υπαίθρου. Σε έναν αιώνα ο αστικός πληθυσμός στην Βρετανία από το ένα τρίτο έφτασε τα τέσσερα πέμπτα.¹⁵³

Το 1700 το Λονδίνο κατέχει το 11% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και είχε διπλάσιο αριθμό κατοίκων από όλες τις άλλες πόλεις στο σύνολο τους. Κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα το Λονδίνο αυξήθηκε πληθυσμιακά σύμφωνα με την άνοδο του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ενώ οι υπόλοιπες πόλεις αυξάνονται ραγδαία. Το σύνολο του αστικού πληθυσμού από 275.000 το 1700 ανέρχεται στο 1.420.000 κατοίκους το 1800, δηλαδή, από 16% του συνόλου της χώρας το ποσοστό των κατοίκων των αστικών κέντρων, το 1700, ανέρχεται σχεδόν στο ένα τρίτο του συνόλου εκατό χρόνια αργότερα.¹⁵⁴

Το 1700 όπως και το 1800 πάνω από το ένα δέκατο του πληθυσμού της χώρας συγκεντρωνόταν στη πρωτεύουσα. Την ίδια περίοδο το σύνολο του αστικού τομέα πήρε την σκυτάλη. Ενώ το 1700 το 16,3% του εθνικού πληθυσμού ζούσε σε πόλεις των 5.000 κατοίκων και άνω, το 1800 το σύνολο του αστικού πληθυσμού αντιπροσωπεύει το 27,8% του εθνικού συνόλου, μολονότι η συνεισφορά του Λονδίνου σε αυτή την αύξηση ήταν σχεδόν μηδενική, από 11% ανήλθε στα 11,3%. Αντιθέτως στις πόλεις με πληθυσμό από 5.000 και άνω το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 5,3 σε 16,5% το 1700 και 1800 αντίστοιχα.¹⁵⁵

Οι βιομηχανικές περιοχές στα Μίντλαντς, Ουέστ Ράιντινγκ (West Riding), Λανκασάιρ, ανέβηκαν ταχύτατα στην αστική ιεραρχία, εκτοπίζοντας πολλά παραδοσιακά κέντρα επαρχιών και επαρχιακές πόλεις. Ο συνολικός πληθυσμός του Μάντσεστερ, του Μπέρμιγχαμ, του Λίβερπουλ και του Λιντς ανήλθε από 30.000 περίπου στις αρχές του αιώνα σε 300.000 περίπου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹⁵⁶

Αστικός πληθυσμός κατά προσέγγιση στην Αγγλία, το Λονδίνο και άλλων πόλεων με 5.000 και πλέον κατοίκους.

Πληθυσμός σε χιλιάδες.

Έτη	1520	1600	1670	1700	1750	1800
Αγγλία	2400	4150	5150	5200	5900	8600
Λονδίνο	55	200	475	575	675	960
Άλλες πόλεις	70	135	205	275	540	1420
Σύνολο	125	335	680	850	1215	2380

Δέκα ιστορικά

¹⁵² Evans Er., ό. π. Σελ. 155.

¹⁵³ Στο ίδιο, Σελ. 90.

¹⁵⁴ Wrigley E. A., *Energy and the English Industrial Revolution.*, ό. π. Σελ. 60.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, Σελ. 66.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, Σελ. 67.

κέντρα επαρχιών 62 73 107 126 153

Αστικός πληθυσμός σε ποσοστό του εθνικού συνόλου

Λονδίνο	2,25	4,75	9,25	11	11,5	11,25
Άλλες πόλεις	3	3,25	4	5,25	9,25	16,5
Αστικό σύνολο	5,25	8	13,25	16,25	20,75	27,75

Πίνακας Γ.¹⁵⁷

Η αστική ιεραρχία στην Αγγλία την περίοδο 1600-1851(πληθ. σε χιλιάδες)

	1600		1801		1851
Λονδίνο	200	Λονδίνο	960	Λονδίνο	2685
Νόργουιτς	15	Μάντσεστερ	89	Λίβερπουλ	376
Γιορκ	12	Λίβερπουλ	83	Μάντσεστερ	367
Μπρίστολ	12	Μπέρμιγχαμ	74	Μπέρμιγχαμ	233
Νιούκαστλ	10	Μπρίστολ	60	Λιντς	172
Έξετερ	9	Λιντς	53	Μπρίστολ	137
Πλύμουθ	8	Σέφιλντ	46	Σέφιλντ	135
Σάλσμπαρι	6	Πλύμουθ	43	Νιούκαστλ	114
ΚινγκςΛιν	6	Νιούκαστλ	42	Μπράντφορντ	104
Γκλάουσεστερ	6	Νόργουιτς	36	Πλύμουθ	90
Τσέστερ	6	Πόρτσμουθ	33	Χαλ	85
Κόβεντρυ	6	Μπαθ	33	Πόρτσμουθ	72
Χαλ	6	Χαλ	30	Πρέστον	70
Γιαρμουθ	5	<u>Νόττινχαμ</u>	29	Νόργουιτς	68
Ίψουιτς	5	Σάντερλαντ	26	Στόουκ	66
Κέμπριτζ	5	Στόουκ	23	Μπράιτον	66
Κάντερμπαρι	5	Χαθαμ	23	Σάντερλαντ	65
Οξφόρδη	5	Γούλβερχαμπτον	21	Μπόλτον	61
Κόλτσεστερ	5	Μπόλτον	17	Λέιτσεστερ	61
			Έξετερ 17	Νόττινχαμ	57

Πίνακας Δ,2.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Στο ίδιο, Σελ. 61.

Στον πίνακα Δ,2 φαίνεται πως κατά την διάρκεια διακοσίων πενήντα χρόνων από το 1600 έως το 1851 το Λονδίνο ήταν μακράν η μεγαλύτερη πόλη στην Βρετανία. Ωστόσο, οι αλλαγές στην υπόλοιπη αστική ιεραρχία ήταν εξαιρετικά μεγάλες. Ήδη από το 1800, στις επόμενες έξι πόλεις με τον μεγαλύτερο πληθυσμό στην Βρετανία μετά το Λονδίνο, μόνο το Bristol εμφανίζεται στις υψηλότερες επτά θέσεις μεγαλύτερων πόλεων και το 1600. Υπήρχαν είκοσι θέσεις στην λίστα με τις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις στην Βρετανία το 1600, που από αυτές μόνο οι επτά εμφανίζονται στις πρώτες είκοσι θέσεις το 1800 και έξι το 1851. Παρόμοια φαινόμενα δεν εμφανίζονται κατά την ίδια χρονική περίοδο στην υπόλοιπη Ευρώπη επομένως η επέκταση και οι αλλαγές στην Βρετανία είχαν διαφορετική δυναμική. Η δυναμική αυτή προέρχεται από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τα βιομηχανικά κέντρα αναδεικνύονται σαφώς ως πόλεις με πολύ μεγάλη δυναμική στην πληθυσμιακή και βεβαίως την οικονομική ανάπτυξη.¹⁵⁹

Παρά τις όποιες ομοιότητες οι πόλεις της Βρετανίας του 19^{ου} αιώνα είχαν και μεγάλες διαφορές. Ανάλογα με την βιομηχανική παραγωγή αλλά και τις εκάστοτε κοινωνικές παραδόσεις τα ήθη και κάποιες φορές τον πολιτισμό που ακολουθούσαν και την πολιτική που χάραζαν τα συμβούλια των πόλεων έδιναν την τελική εικόνα των πόλεων που τις έκαναν να διαφέρουν.¹⁶⁰

Οι πόλεις με μικρό ή μεσαίο μέγεθος, δεν είχαν την ίδια ανάπτυξη με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Ωστόσο, υπήρχαν παραδείγματα πόλεων, όπως τα παραθαλάσσια και ιαματικά θέρετρα τα οποία είχαν και την μεγαλύτερη ανάπτυξη μεταξύ των μικρών και μεσαίων πόλεων, αν όχι απόδειξη τουλάχιστον σημαντική ένδειξη της διάδοσης του πλούτου και της ραγδαίας ζήτησης για δράσεις χαλάρωσης. Αξιοσημείωτη πρόοδος έγινε σε κάποιες πόλεις που στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν μεγάλα χωριά και αναδείχθηκαν σε μεγάλες πόλεις με πληθυσμό από 50.000 έως 100.000 κατοίκους. Τέτοιες ήταν οι βιομηχανικές πόλεις του Λανκασάιρ - για παράδειγμα το Όλντχαμ είχε 12.000 κατοίκους το 1801 και ανέβηκε στους 43.000 το 1841 και σε 147.000 το 1911.¹⁶¹

Η ανάπτυξη του αστικού πληθυσμού.

	1801	1841	1871
Από 20.000 έως 100.000 κάτοικοι	16	48	88
Πάνω από 100.000	1	7	17

Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού που ζει σε πόλεις άνω των 100.000

¹⁵⁸ Στο ίδιο, Σελ. 62.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, Σελ. 64.

¹⁶⁰ Crouzet F., ό. π. Σελ. 100.

¹⁶¹ Στο ίδιο, Σελ. 95.

Πίνακας Ε.

Στον 19^ο αιώνα, η μεγαλύτερη όλων των πόλεων στο δυτικό κόσμο ήταν το Λονδίνο. Είχε ήδη ενωθεί με την πόλη του Γουέστμινστερ και μαζί με τα προάστια είχε ξεπεράσει το ένα εκατομμύριο κατοίκους το 1801 και σχεδόν τα 2,5 εκατομμύρια λίγο μετά το 1841.¹⁶²

Στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρά το γεγονός ότι το Λονδίνο ήταν η πόλη «μεγαθήριο» του δυτικού κόσμου και παράλληλα το κέντρο της αυτοκρατορίας, η ανάπτυξή του αυξανόταν με τους ρυθμούς της υπαίθρου και ήταν πιο χαμηλή σε σχέση με τις υπόλοιπες πόλεις της Βρετανίας. Ακόμα πιο αξιοσημείωτο ήταν ότι οι πόλεις κέντρα των επαρχιών αλλά και οι πρωτεύουσες των περιφερειών μεγάλωναν ραγδαία, το Εδιμβούργο για παράδειγμα δεν ήταν βιομηχανική πόλη ούτε μεγάλο λιμάνι παρά πρωτεύουσα της περιφέρειας και ο πληθυσμός της δεκαπλασιάστηκε από το 1801 και μετά.¹⁶³ Τα νέα βιομηχανικά κέντρα και λιμάνια που εξελίχτηκαν σε μεγάλες πόλεις και οι κεντρικές πόλεις των επαρχιών, είτε ήταν βιομηχανικά κέντρα είτε όχι, της Βρετανίας παρουσίασαν τεράστια πληθυσμιακή αύξηση όπως φαίνεται και από τους πίνακες Δ, Ε και ΣΤ.

Ο πληθυσμός των κύριων Βρετανικών πόλεων.

	1801	1841
Γλασκόβη	77	287
Μπέρμιγχαμ	71	202
Λίβερπουλ	82	299
Μάντσεστερ	75	252
Σέφιλντ	46	111
Λιντς	53	152
Εδιμβούργο	83	166

Πίνακας ΣΤ.¹⁶⁴

Η απότομη πληθυσμιακή αύξηση των πόλεων δημιούργησε τεράστιες ανάγκες σε ενέργεια. Η οικιακή καύσιμη ύλη ήταν παραδοσιακά το ξύλο, η άνοδος στη τιμή του ξύλου, λόγω ζήτησης, οδήγησε στην σταδιακή αλλαγή του καύσιμου για παραγωγή ενέργειας, από το καυσόξυλο ή το ξυλοκάρβουνο στην καύση ορυκτών ανθράκων, ήδη από τις αρχές της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης. Η οικιακή καύση του άνθρακα απαιτούσε νέο σχεδιασμό στις εστίες και στους καυστήρες θέρμανσης της οικίας λόγω του ιδιαίτερου τρόπου καύσης του. Λόγου χάρη, οι καμινάδες στην καύση άνθρακα κλείνουν προς τα μέσα στην κορυφή τους σε αντίθεση με τις παλαιές, γεγονός που είχε επιπτώσεις στον σχεδιασμό των σπιτιών με

¹⁶² Στο ίδιο, Σελ. 96.

¹⁶³ Στο ίδιο, Σελ. 97.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, Σελ. 97.

ένα εντελώς καινούργιο στιλ αρχιτεκτονικής εμφάνισης. Χρειάστηκε αρκετός χρόνος και μεγάλη προσπάθεια πειραματισμού ώστε να αναπτυχθεί το νέο αρχιτεκτονικό σχέδιο των οικιών.¹⁶⁵

Ο πειραματισμός αυτός, παρά την χαμηλή τιμή του άνθρακα, δεν θα μπορούσε να γίνει στην μικρές πόλεις της επαρχίας, από την στιγμή που λίγες οικίες οικοδομούνταν σε ετήσια βάση. Η ραγδαία ανάπτυξη του Λονδίνου, ωστόσο, έδωσε το οικονομικό κίνητρο για τον αναγκαίο πειραματισμό ώστε να λυθούν τα τεχνικά προβλήματα που είχαν προκύψει και να μετατραπούν οι καυστήρες θέρμανσης και οι εστίες για καύση άνθρακα.¹⁶⁶ Οι νέες αυτές αλλαγές στο αστικό τοπίο θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο.

Κατά την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης ο αριθμός των πόλεων αυξήθηκε κατά 155 νέες πόλεις που σχεδόν στο σύνολο τους εμφανίστηκαν λόγω της βιομηχανικής επανάστασης. Η αύξηση του πληθυσμού στα νέα βιομηχανικά κέντρα οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην βιομηχανική επανάσταση όπως και στις περισσότερες πόλεις της Βρετανίας. Εξάιρεση ίσως αποτελούν κάποια αστικά κέντρα που ήταν πρωτεύουσες επαρχιών, όπως για παράδειγμα το Εδιμβούργο, που η αστική τους ανάπτυξη οφειλόταν στη γενικότερη πληθυσμιακή αύξηση. Από την στιγμή, όμως, που η πληθυσμιακή αύξηση της Βρετανίας διαμορφώνεται μέσα από τις σχέσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης, της αγροτικής επανάστασης και τις αστικοποίησης τότε η ανάπτυξη του Εδιμβούργου και άλλων παρόμοιων αστικών κέντρων έχουν έμμεση σχέση με την βιομηχανική επανάσταση. Οι πόλεις θέρετρα, όπως το Μπαθ, που δεν έχουν εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις ούτε ιδιαίτερη αγροτική παραγωγή αυξάνονται, διότι απολαμβάνουν την συνολική οικονομική άνοδο της Βρετανίας, η οποία, βέβαια, έχει άμεση σχέση με την βιομηχανική και αγροτική επανάσταση και κατ' επέκταση με το φαινόμενο της αστικοποίησης. Το φαινόμενο της μετανάστευσης προς τις πόλεις και οι δείκτες θνησιμότητας, οι οποίοι αυξάνονται σημαντικά κατά την περίοδο που εξετάζουμε οφείλονται κατά κύριο λόγο στην βιομηχανική επανάσταση όπως φαίνεται και από τα στατιστικά στοιχεία.

Κεφάλαιο 3^ο

«Χωροταξία πόλεων και η επέκταση τους.»

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρατηρήσουμε τις αλλαγές του αστικού χώρου, την επέκταση του και την μορφολογία του αστικού περιβάλλοντος. Θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε τον ενδεχόμενο ταξικό χαρακτήρα του αστικού χώρου αλλά και τις διαφοροποιήσεις που προκαλούν οι οικονομικές, πάσης φύσεως, δραστηριότητες στον αστικό χώρο.

Ο αστικός χώρος μετά το 1801, στις περισσότερες πόλεις της Βρετανίας και ιδιαίτερα στα νέα βιομηχανικά κέντρα, άλλαζε ταχύτατα και σε τέτοιο βαθμό που οι

¹⁶⁵ Allen C. R., ό. π. Σελ. 91.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, Σελ. 93.

άνθρωποι των πόλεων δεν μπορούσαν να προσαρμόσουν την ταχύτητα ανοικοδόμησης κατοικιών με την αύξηση του πληθυσμού και ως αποτέλεσμα εμφανίστηκαν, γρήγορες και ελαχίστου κόστους, παραγκουπόλεις χωρίς βέβαια να έχουν κανένα πολεοδομικό σχεδιασμό.¹⁶⁷

Σε όλες σχεδόν τις μεγάλες πόλεις, ωστόσο, οι φτωχές συνοικίες ήταν σε διαφορετική περιοχή και μακριά από τις συνοικίες της μεσαίας και μεγαλοαστικής τάξης. Τα χειρότερα σπίτια βρίσκονταν στις χειρότερες περιοχές της πόλης. Σπίτια με ένα ή δυο ορόφους και υπόγεια που κατοικούνταν, ήταν η κύρια εικόνα των σπιτιών της εργατικής τάξης που σχεδόν πάντα ήταν ακατάλληλα χτισμένα. Οι δρόμοι στις γειτονιές αυτές ήταν χωρίς πεζοδρόμια, τραχείς, βρώμικοι, γεμάτοι χόρτα και περιττώματα ζώων, χωρίς υπονόμους, χωρίς ρείθρα και πάντα είχαν λιμνάζοντα βρώμικα νερά. Ο αερισμός των σπιτιών ήταν, από κατασκευής τους, πολύ κακός και ο αέρας ήταν πάντα βρώμικος. Όταν ο καιρός ήταν καλός, η εικόνα τον κρεμασμένων ρούχων από σπίτι σε σπίτι ήταν παντού στις φτωχογειτονιές των πόλεων.¹⁶⁸

Η συνεχής αυξανόμενη χρήση του άνθρακα αρχικά στο Λονδίνο και έπειτα σε όλες τις πόλεις της Βρετανίας δημιούργησε ένα σχεδόν μόνιμο σύννεφο αιθάλης πάνω από τις ραγδαία αναπτυσσόμενες πόλεις, οδηγώντας αρκετούς κατοίκους των πόλεων, οι οποίοι είχαν τα οικονομικά μέσα, να μεταφέρουν τις οικίες τους στα προάστια των πόλεων, στον καθαρό αέρα, αποφεύγοντας παράλληλα και τον συνωστισμό των συνοικιών του κέντρου.

Τα προάστια ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας αστική αποκέντρωσης, αλλά παραμένει στενά συνδεδεμένη με τον αστικό πυρήνα. Τα προάστια επεκτείνονται άλλοτε για κατοικίες ή για βιομηχανικές ζώνες. Η αστική τάξη οδηγείται στα προάστια, κυρίως, για να αποφύγει την μόλυνση και άλλες ενοχλήσεις από τις παλαιές κεντρικές συνοικίες και από την ψυχολογική ανάγκη των Βρετανικών οικογενειών να έχουν το δικό του ξεχωριστό σπίτι και αν ήταν δυνατό και τον δικό τους κήπο. Σημαντικό ρόλο στην επέκταση των προαστίων έπαιξε και η ανάπτυξη των αστικών μεταφορών κυρίως κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στα προάστια έμεναν μεσοαστοί και μεγαλοαστοί που μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στα έξοδα για την καθημερινή μεταφορά τους στο κέντρο της πόλης.¹⁶⁹

Η μεσαία τάξη προσπαθούσε να κατοικήσει όσο πιο μακριά από το κέντρο ήταν εφικτό και μέχρι εκεί που προσεγγίζαν με ευκολία τις δημόσιες συγκοινωνίες. Οι πλούσιοι ζούσαν σε τέτοια απόσταση από τους φτωχούς που οι μεν δεν ήξεραν που και πως ζουν οι δε.¹⁷⁰

Σε όλες τις πόλεις της Βρετανίας έγιναν μεγάλες αλλαγές στον δομή του χώρου τους κατά την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Ιδιαίτερα, όμως, μεγάλες αλλαγές στην χωροταξία του αστικού περιβάλλοντος τους προκλήθηκαν στις πόλεις του Λάνκασαϊρ. Στο νότιο Λάνκασαϊρ βρίσκεται μια από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές πόλεις της Αγγλίας, το Μάντσεστερ. Εκατό χρόνια πριν από την

¹⁶⁷ Evans Er., ό. π. Σελ.196.

¹⁶⁸ Engels F., ό. π. Σελ. 45.

¹⁶⁹ Crouzet F., ό. π. Σελ. 98-99.

¹⁷⁰ Thompson E., The Making of the English Working Class. Penguin Books. London. 1991. Σελ. 355-356.

επίσκεψη του Ένγκελς το Λάνκασαϊρ ήταν μια βαλτώδης περιοχή και στην εποχή του Ένγκελς υπήρχαν πόλεις και χωριά γύρω από το Μάντσεστερ. Το Όλντχαμ, το Άστον, το Πρίνστον, το Μπόλτον, το Στάλιμπριντζ, το Ροτσντέιλ, το Μίντλετον, το Χέϊγουντ, το Βίγκαν και το Μπέρι ήταν οι πόλεις που είχαν οικονομικές σχέσεις με το Μάντσεστερ καθώς ήταν πολύ κοντά στην μεγαλούπολη. Ο τρόπος που περιγράφει ο Ένγκελς το Μάντσεστερ αλλά και τις υπόλοιπες πόλεις δε διαφέρει σχεδόν σε τίποτα από την περιγραφή του Λονδίνου και των άλλων πόλεων, -ίσως την περιοχή του Λάνκασαϊρ και τις πόλεις της, ιδιαίτερα το Μάντσεστερ, τις θεωρούσε ο Ένγκελς τις χειρότερες από κάθε άποψη, συγκριτικά με τις υπόλοιπες πόλεις της Βρετανίας. Ο λόγος που ο Ένγκελς επέλεξε να περιγράψει αυτού του είδους τις πόλεις ήταν η μελέτη και η καταγραφή των επιπτώσεων που επέφερε, ένα ολοκληρωμένο και αλληλοεξαρτώμενο σύστημα προσαρμοσμένων μηχανικών εξοπλισμών(εκμηχάνιση της παραγωγής), στις κοινωνικές συνθήκες των χαμηλών οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων της Βρετανίας.¹⁷¹

Το Μάντσεστερ ήταν μια πόλη 400.000 ανθρώπων, οι περισσότεροι εξ αυτών ήταν εργάτες. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται από τον Ένγκελς στις γειτονιές των αστών και των μεγαλοαστών. «Η πόλη ήταν περίεργα δομημένη, και με τέτοιο τρόπο, που αν κάποιος έμενε για χρόνια στην πόλη πηγαίνοντας μέσα και έξω σε αυτήν καθημερινά μπορούσε να μην έρθει σε επαφή με τις φτωχογειτονιές και ακόμα με τους εργάτες, εάν μόνο περιοριζόταν στο να πηγαίνει στην εργασία του ή να κάνει ευχάριστους περιπάτους». Η πόλη, όπως την περιέγραψε ο Ένγκελς, ήταν έτσι τοποθετημένη στο χώρο σαν να υπήρχε μια ασυναίσθητη συμφωνία ή μια συνειδητή αποφασιστικότητα ότι οι περιοχές των εργατών έπρεπε να ήταν ξεκάθαρα χωρισμένες από τις συνοικίες της πόλης που ήταν αποκλειστικά για την μεσαία τάξη. Γύρω από το εμπορικό κέντρο της πόλης υπήρχαν εργατικές συνοικίες που και εκεί οι άνθρωποι δεν έρχονταν σε επαφή αν δεν το επιζητούσαν. Γύρω από τις εργατικές συνοικίες εκτεινόταν οι αστικές συνοικίες των μεσαίων και ανώτερων τάξεων. Οι οικίες της ανώτερης αστικής τάξης ήταν κυρίως πιο απομακρυσμένες με κήπους, στον καθαρό αέρα με άνετες οικίες και κάθε τέταρτο ή μισή ώρα περνούσε η αστική συγκοινωνία για το κέντρο της πόλης. Το σημαντικό στο χωροταξικό αυτό της πόλης ήταν ότι οι άνθρωποι της ανώτερης οικονομικά τάξης, όταν ήθελαν να πάνε στον τόπο εργασίας τους μπορούσαν να πάνε από τους πιο σύντομους δρόμους περνώντας μέσα από τις μεσοαστικές και εργατικές συνοικίες χωρίς να βλέπουν ούτε να αντιλαμβάνονται την δυστυχία και την άσχημη καθημερινότητα της εργατικής τάξης δεξιά και αριστερά του δρόμου.

Η πόλη του Μάντσεστερ δεν ήταν φτιαγμένη με κάποιο πολεοδομικό σχέδιο. Αυτός, πιθανόν, ήταν και ένας ακόμα λόγος που προσέλκυσε το ενδιαφέρον του Ένγκελς, διότι την παρατήρησε μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κοινωνική αντιμετώπιση που είχαν ή της οποίας τύχαιναν οι φτωχοί εργάτες μέσα από τη χωροταξική οργάνωση της πόλης που σχηματίζονταν παράλληλα με την ανάπτυξη της, δήλωνε, σχεδόν ξεκάθαρα, τον συστηματικό αποκλεισμό τις εργατικής τάξης, ώστε να μην προσβάλει τα μάτια και τα νεύρα των αστών της πόλης.¹⁷²

¹⁷¹Engels F.,ό. π. Σελ. 54-56.

¹⁷²Στο ίδιο, Σελ. 57.

Οι βρετανικές πόλεις του 19^{ου} αιώνα μεγάλωσαν υπερβολικά γρήγορα και χωρίς σχεδιασμό αποκτώντας έναν χαοτικό χαρακτήρα, με άσχημα και μονότονα κτήρια, ρύπανση και μόλυνση και ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού των πόλεων ζούσε σε γειτονιές από παράγκες, με τεράστιες κοινωνικές αντιθέσεις και διαχωρισμούς. Από το 1835 συστάθηκαν συμβούλια και οργανισμοί για την βελτίωση της εικόνας των πόλεων.¹⁷³

Το 1839 ξεκίνησε στο Λονδίνο ένα σχέδιο για την υγιεινή της πόλης με μεγάλους και φαρδείς δρόμους, αποξηράνσεις των οδών και αποχετευτικό σύστημα. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν κατά κύριο λόγο τις γειτονιές της ανώτερης τάξης. Στο κέντρο και στο ανατολικό τέλος της πόλης, δηλαδή, τις φτωχογειτονιές του Λονδίνου δεν προβλέφτηκε σχεδόν τίποτα.¹⁷⁴ Το ανατολικό Λονδίνο ήταν των ασθενών οικονομικά τάξεων και το δυτικό των μεσαίων και ανώτερων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων.¹⁷⁵

Οι κατοικίες με μεσοτοιχία και αυλές αποτέλεσαν τον πιο συνηθισμένο τύπο κατοικίας στην Βρετανία κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στην δεκαετία του 1840 τα 2/3 του πληθυσμού του Μπέρμιγχαμ και του Λίβερπουλ κατοικούσαν σε τέτοιου είδους, μονότονα κατά κύριο λόγο, σπίτια. Το σχέδιο των κατοικιών αυτών καθιερώθηκε από τις πρωτοβουλίες των εργοδοτών που υποχρεώθηκαν να αναλάβουν την στέγαση των εργατών τους. Οι εργατουπόλεις αναπαράγουν συχνά τις ιεραρχίες του εργοστασίου και επιχειρείται ένας διαχωρισμός ανά συνοικίες μεταξύ των εργατών, των αρχιεργατών και των υπαλλήλων. Στο σύνολο τους οι κατοικίες των εργατουπόλεων διαθέτουν πολύ περισσότερες ανέσεις από εκείνες των μεγαλουπόλεων.¹⁷⁶

Οι κατοικίες της μεσαίας τάξης ήταν σαφώς πιο ευρύχωρες από της εργατικής και τα κτήρια της ήταν σχεδόν στο σύνολό τους διώροφα ή τριώροφα με πλίνθινη δόμηση και μια επίφαση πολυτέλειας αντιγράφοντας, ελαφρώς κακόγουστα, τα κτήρια της ανώτερης τάξης. Η μεγάλη διαφορά με τις λαϊκές κατοικίες ήταν η χαμηλή οικιστική πυκνότητα.¹⁷⁷

Η κατοικίες των ανώτερων τάξεων ήταν διακοσμημένα περίτεχνα μέγαρα με αυλές και κήπους που πλαισιώνονταν από στάβλους και αμαξοστάσια. Τα δωμάτια των οικιών αυτών ήταν μεγάλα με υψηλές οροφές, μεγάλες τραπεζαρίες και σαλόνια για χορούς και διασκέδαση. Στις σοφίτες των παλατιών αυτών στεγάζονταν οι υπηρέτες.¹⁷⁸

Εκτός από τις πληθυσμιακές αλλαγές, την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, στο αστικό τοπίο της Αγγλίας εμφανίζονται αλλαγές που φανερώνουν και τον παραγόμενο πλούτο την περίοδο αυτή. Η δομή και η αστική μορφή άλλαξε στις πόλεις του 19^{ου} αιώνα στην Βρετανία. Στις παλαιότερες εποχές υπήρχαν γειτονιές που χαρακτηρίζονταν από μια σειρά παρόμοιων καταστημάτων

¹⁷³ CrouzetF., ό. π. Σελ. 100.

¹⁷⁴ Thompson E., ό. π. Σελ. 354.

¹⁷⁵ Lane P., *The Industrial Revolution, The Birth of Modern Age*. Morrison & Gibb Ltd, London, 1978.Σελ. 274.

¹⁷⁶ Pinol J., *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο Αιώνα*, ό. π. Σελ. 171-173.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, Σελ. 170-171.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, Σελ. 166-168.

που πωλούσαν ή κατασκεύαζαν σχεδόν τα ίδια αγαθά και για το λόγο αυτό έδωσαν το όνομα του είδους που πωλούνταν στις γειτονιές αυτές.¹⁷⁹

Από το 1790 στη Βρετανία τα καταστήματα λιανικής και χονδρικής αναπτύσσονταν με μεγάλους ρυθμούς. Στις πόλεις των βόρειων περιοχών στη Βρετανία, το 1801, αντιστοιχούσε ένα κατάστημα ανά 161 κατοίκους, ωστόσο, πενήντα χρόνια αργότερα αντιστοιχούσε ένα κατάστημα ανά 56 κατοίκους. Τα καταστήματα αναπτύσσονταν με ρυθμούς μεγαλύτερους από τον ρυθμό ανάπτυξης του πληθυσμού, γεγονός ενδεικτικό για τις ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί για υπηρεσίες, αλλά και για την οικονομική άνοδο που είχε επέλθει στο σύνολο του Βρετανικού πληθυσμού καθώς μπορούσαν να στηρίζουν καταναλωτικά τον αριθμό αυτών των καταστημάτων, στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης.¹⁸⁰

Με την βιομηχανική και αστική ανάπτυξη, οι «εμπορικές γειτονιές» με παρόμοια καταστήματα της προηγούμενης περιόδου σταδιακά εξαφανίζονταν και οι τοπικές αγορές είχαν πια ποικιλία καταστημάτων που πωλούσαν τελείως διαφορετικά προϊόντα, για παράδειγμα ένα φαρμακείο δίπλα σε ένα παντοπωλείο ή ένα ράφτη και ούτω κάθε εξής. Η διασπορά των μικρών επιχειρήσεων στην πόλη κατά την διάρκεια ολόκληρου του 19^{ου} αιώνα ακολουθούσε τον αστικό κοινωνικό ιστό, παρόλα αυτά δεν ήταν η διασπορά αποκλειστικά προσκολλημένη στην ανάπτυξη του αστικού ιστού.¹⁸¹

Στο Λονδίνο, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έγινε η πρώτη, μεγάλου μεγέθους, προσπάθεια εξωραϊσμού του κέντρου της πόλης σηματοδοτώντας μια αλλαγή στην ιστορία της δυτικοευρωπαϊκής πόλης. Το έργο αυτό ήταν η διάνοιξη της λεωφόρου Regent Street. Σκοπός ήταν η σύνδεση του Γουέστ Εντ με μια νέα περιοχή κατοικίας που εκτεινόταν βορειότερα στο Marylebone. Η οδός ξεκινούσε από την κατοικία του Αντιβασιλέα, κατευθυνόταν βόρεια σε ευθεία γραμμή μέχρι το Piccadilly Circus στρίβοντας δυτικά για να συνεχίσει πάλι προς βορρά και περνώντας από την πλατεία Portland Place για να καταλήξει στην περιοχή όπου διαμορφώθηκε αργότερα το Regent's Park. Γύρω από το πάρκο διαμορφώθηκε ένα σύνολο από όμοιων εν σειρά κατοικιών. Το σχέδιο των κατοικιών αυτών έμοιαζε με αυτό του Μπαθ, το γνωστό αγγλικό θέρετρο που είχε σχεδιάσει ο John Wood. Το σχέδιο της λεωφόρου προήρθε από τον Αρχιτέκτονα John Nash το 1812, ο οποίος προκειμένου να μειώσει το κόστος προτίμησε να οικοδομήσει πλινθόκτιστα κτίρια και όχι λιθόκτιστα, επιλέγοντας παράλληλα τη λύση του γύψινου διακόσμου. Στις θέσεις της λεωφόρου με μεγαλύτερο γόητρο εγκαταστάθηκαν πολύ σύντομα τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες με προσόψεις διακοσμημένες από περιστύλια και κιονοστοιχίες. Για τον σκοπό της κατασκευής της λεωφόρου Regent Street απαλλοτριώθηκαν και κατεδαφίστηκαν κτήρια, φτωχών συνοικιών μιας ανθυγιεινής και πληθυσμιακά υπερκορεσμένης περιοχής, προκειμένου η μεγάλη αυτή λεωφόρος να λειτουργεί ως κανάλι αέρος και να διαλύει της δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις δημιουργώντας βέβαια και χώρο για επίδειξη πλούτου.¹⁸²

¹⁷⁹ Crossick G., Haupt H.G., *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914. Enterprise Family and Independence*. Routledge, London, 1995. Σελ. 116.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, Σελ. 48.

¹⁸¹ Στο ίδιο, Σελ. 116.

¹⁸² Pinol J., *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο Αιώνα*, ό. π. Σελ. 111-112.

Κεφάλαιο 4^ο

«Συνθήκες διαβίωσης και λειτουργία των οικιακών ομάδων στο βιομηχανικό αστικό χώρο.»

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρατηρήσουμε τις ενδεχόμενες μεταβολές στην κοινωνική διάρθρωση της Βρετανίας καθώς και τις όποιες διαφορές εμφανίζονται στις συνθήκες διαβίωσης των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων των πόλεων. Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα τις ενδεχόμενης βελτίωσης των συνθηκών ζωής των ανθρώπων εντός των ορίων της βιομηχανικής πόλης, κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης. Επίσης θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε, τι υποδεικνύουν ή αποδεικνύουν τα δημογραφικά και άλλα δεδομένα; Καθώς και το πώς αντιμετωπίστηκαν τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα από τα άρχοντα στρώματα; Επίσης, θα εξετάσουμε τα επίπεδα παιδικής θνησιμότητας στις πόλεις κάνοντας παράλληλα μια σχετική σύγκριση με την παιδική θνησιμότητα στην επαρχία προσπαθώντας να δείξουμε τις όποιες επιπτώσεις είχε η βιομηχανική επανάσταση στους αστικούς πληθυσμούς. Τουλάχιστον τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες της βιομηχανικής επανάστασης. Σημαντική βοήθεια, για την κατανόηση των ερωτημάτων και τυχών απαντήσεων τους, θα μας δοθεί από τις απόψεις των ιστορικών γύρω από τα ερωτήματα του κεφαλαίου αυτού.

Το 1830 η διαδικασία της αστικοποίησης προχωρούσε ανεμπόδιστη και η επέκταση των αστικών συγκροτημάτων του Μάντσεστερ, του Λίβερπουλ, του Κάρντιφ και του Μπέρμιγχαμ παρουσίαζε νέα προβλήματα για την άρχουσα βρετανική τάξη. Τα προβλήματα των ακάθαρτων και λασπωμένων δρόμων, ο υπερπληθυσμός και οι ανθυγιεινές οικίες-παράγκες, ο υψηλός δείκτης θνησιμότητας από προβλέψιμες αιτίες, που σχετίζονταν με το αστικό περιβάλλον, ήταν προβλήματα που υπήρχαν και κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα αλλά ποτέ σε τόσο μεγάλο βαθμό. Πριν το 1830 οι λύσεις για τα προβλήματα που αναφέραμε δίνονταν από ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Από το 1830 και έπειτα η κυβέρνηση άρχισε να συμμετέχει στην εύρεση λύσεων και αντιμετώπισης των περιβαλλοντολογικών προβλημάτων που προκαλούνταν από την αστικοποίηση. Για τον λόγο αυτό έγιναν μεταρρυθμιστικές προσπάθειες πρωτίστως σε διοικητικό επίπεδο δίνοντας περαιτέρω ελευθερία κινήσεων στα τοπικά όργανα διοίκησης, λόγου χάρη, δήμους, συμβούλια συνοικιών-ενοριών, με σκοπό την βελτίωση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων στις πόλεις. Έγιναν προσπάθειες, αποξήρανσης των οδών με δημιουργία ρείθρων και άλλων τεχνικών μέτρων, διαπλάτυνσης των δρόμων και δημιουργία αποχετεύσεων καθώς και πρόβλεψη φωτισμού των οδών.¹⁸³

Ουδείς θα διαφωνούσε ότι υπήρχε τεράστια φτώχεια και μεγάλες ανισότητες στην περίοδο που εξετάζουμε, όπως επίσης ουδείς θα διαφωνούσε ότι η βιομηχανική

¹⁸³ Lane P., ό. π. Σελ. 253.

επανάσταση επέφερε και μεγάλες αλλαγές με θετικό πρόσημο στην ζωή των ανθρώπων της Βρετανίας.¹⁸⁴ Πιθανότατα, η σημαντικότερη μεταβολή στην κοινωνία των βρετανών εντός των αστικών ορίων ήταν η ψυχολογική αλλαγή στην διάθεση του λαού. Η ελπίδα, δηλαδή, του ελέγχου της ζωής των αστών από την ίδια τους την βούληση και προσπάθεια και η δυνατότητα να χαράξουν την μοίρα τους οι ίδιοι. Η αίσθηση της δυνατότητας κοινωνικής ανέλιξης. Η αίσθηση αυτή ήταν το γέννημα της βιομηχανικής επανάστασης, ήταν η ψυχολογική αλλαγή στην κοινωνία της Βρετανίας. Το όνειρο τις επιτυχίας θα λάμβανε μέρος μόνον εντός των ορίων του αστικού περιβάλλοντος, το εν λόγω «αστικό όνειρο» ήταν ο στόχος όλων των ανθρώπων που μετακινήθηκαν από την ύπαιθρο στις μεγάλες και στις μικρές πόλεις, ήταν με άλλα λόγια η «κινητήριος» δύναμη της επέκτασης και ανάπτυξης της αστικοποίησης στην Βρετανία του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου}. Πολλά παραδείγματα επιταχυσμένων ανθρώπων ήταν η απτή απόδειξη του «αστικού ονείρου».

Κατά την διάρκεια των πολέμων με την Γαλλία του Ναπολέοντα, η οικονομική κατάσταση της Βρετανίας υποχώρησε συνολικά και το επίπεδο διαβίωσης της συντριπτικής πλειονότητας των εργατών έπεσε δραματικά, καθώς η άμεση φορολογία λόγω των πολέμων συμπύκνωσε την οικονομική κατάσταση της εργατικής τάξης αλλά και συνολικά την οικονομία.¹⁸⁵ Από το 1815, μετά τους πολέμους με τον Ναπολέοντα, παρατηρήθηκε μεγάλη πτώση των τιμών των σιτηρών, που με την σειρά της η πτώση βοήθησε την εργατική τάξη των πόλεων να ανακουφιστεί.¹⁸⁶

Σταδιακά η κυβέρνηση της Βρετανίας προσπάθησε μετά το 1830 να πάρει κάποια μέτρα ώστε να βελτιωθούν οι περιβαλλοντολογικές συνθήκες του αστικού χώρου το οποίο ονομάστηκε, «gas and water» socialism, σοσιαλισμός του αερίου και του νερού. Από την δεκαετία του 1830, η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση επέφεραν σταδιακά αλλαγές στις κοινωνικές υπηρεσίες. Οι εργάτες κατάφεραν να πάρουν συντάξεις γήρατος, εθνική ασφάλιση υγείας και επιδότηση στέγασης, ενώ καταβλήθηκε περαιτέρω προσπάθεια για την προστασία του περιβάλλοντος. Χωρίς την βιομηχανική επανάσταση, ωστόσο, δεν θα είχε βρεθεί ο πλούτος για όλες αυτές τις κοινωνικές κατακτήσεις. Η εκβιομηχάνιση δεν ήταν απλώς το κλειδί για οικονομική πρόοδο αλλά και για κοινωνική.¹⁸⁷

Ο Λέιν διαφώνησε με τους ιστορικούς Χάμμοντς και Χομπσμπάουμ ότι δεν υπήρχε, έστω, βασική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου στην πρώτη φάση τις βιομηχανικής επανάστασης. Το βασικό επιχείρημα των ιστορικών αυτών ήταν ότι οι συνθήκες στις νέες βιομηχανικές πόλεις ήταν άσχημες. Τα σπίτια ήταν άθλια και ανάρμοστα για ανθρώπους καθώς η υγιεινή στις πόλεις και στις οικίες ήταν σχεδόν ανύπαρκτη και με υψηλό δίκτυο θνησιμότητας.¹⁸⁸ Ο Λέιν θεωρούσε ότι υπήρχε κάποια βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και αυτή αντικατοπτρίζεται και στην δυνατότητα, ή έστω πίστη, κοινωνικής ανέλιξης.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, Σελ. 256.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, Σελ. 253.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, Σελ. 252.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, Σελ. 268-269.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, Σελ. 257.

Ο κλάδος με την μεγαλύτερη ανάπτυξη κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης ήταν ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας. Ο κλάδος της εργοστασιακής κλωστοϋφαντουργίας προέκυψε από το σύστημα της οικοτεχνίας, παραγωγή η οποία διεκπεραιωνόταν στα νοικοκυριά από τον 17^ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και κατείχε την κυρίαρχη θέση στην μεταποίηση. Η οικοτεχνική παραγωγή με ανάθεση συνεχίστηκε σε ολόκληρο των 18^ο αιώνα και σε αρκετές περιπτώσεις στον 19^ο αιώνα.¹⁸⁹

Σύμφωνα με τον Ένγκελς ο υφαντής ή η υφάντρα, που απασχολούνταν στην οικοτεχνία, συνήθως, είχαν την σχετική οικονομική άνεση να ζουν σε καλύτερες συνθήκες από ότι αργότερα οι εργάτες στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας στην περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης. Ο ελεύθερος χρόνος των υφαντών και υφαντριών της οικοτεχνίας καθοριζόταν από την ίδια τη θέληση των εργατών, διότι ύφαιναν αναλόγως των υποχρεώσεων τους. Οι υφαντές και οι υφάντρες μεγάλωναν τα παιδιά τους υγιή και στη φύση παρέχοντάς τους τροφή και προστασία, ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν, σε κάποιο βαθμό, ωστόσο, δεν είχαν καμία ταξική συνείδηση και στην πράξη ήταν σαν μηχανήματα που ανήκαν στον τοπικό αριστοκράτη. Συνεπώς, οι υφαντές και οι υφάντρες δε μπόρεσαν να προβλέψουν το μέλλον τους στην βιομηχανική επανάσταση και να προσπαθήσουν να το αποτρέψουν, με αποτέλεσμα οι εργάτες να μετατραπούν σε πραγματικές μηχανές παραγωγής χάνοντας και το τελευταίο ίχνος ανεξάρτητης δράσης στη ζωή τους.¹⁹⁰

Η πρώτη εφεύρεση η οποία επέφερε ριζικές αλλαγές στην κατάσταση των Βρετανών εργατών ήταν η «Κλώστρια Τζένη» (jenny). Προϊόντος του χρόνου μεμονωμένοι καπιταλιστές εργοδότες συγκέντρωσαν κλωστικές μηχανές Τζένη σε μεγάλα κτήρια χρησιμοποιώντας τη δύναμη του νερού ως ενέργεια για να τις κινήσουν. Η τιμή του νήματος έπεσε και άλλο σε σχέση με τους μεμονωμένους τεχνίτες της μηχανής Τζένη την οποία την κινούσαν με το χέρι και με τον τρόπο αυτό καθιερώθηκαν στην αγορά τα νήματα των εργοστασίων. Εφεξής η τεχνολογία των μηχανών που αφορούσαν την κλωστοϋφαντουργία κάλπαζε.¹⁹¹ Το αποτέλεσμα της πετυχημένης μετατροπής στην παραγωγή, από την οικιακή ανάθεση παραγγελιών στην εργοστασιακή εμφάνιση, έδωσε τεράστια ώθηση στην συγκέντρωση ανθρώπων στα νέα αναδυόμενα εργοστασιακά και λίγο αργότερα βιομηχανικά κέντρα της εποχής των αρχών την βιομηχανικής επανάστασης.¹⁹²

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε την άποψη του Κλάρκσον (Clarkson) η οποία διαφοροποιείται ελαφρώς από τις απόψεις του Λέην (Lane) που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο. Ο Κλάρκσον επισημαίνει ότι θα ήταν ανεδαφικό να υποστηρίξουμε ότι το αστικό προλεταριάτο προερχόταν μόνο από την οικοτεχνία την υπαίθρου αλλά ήταν και ενεργοί εργάτες προερχόμενοι από την γεωργία. Αυτή η παρατήρηση δημιουργεί υπαινιγμούς ότι η μοντέρνα βιομηχανική παραγωγή δεν εξελίσσεται σε όλες τις περιπτώσεις από την οικοτεχνία. Ωστόσο, η εμπειρική καταγραφή δηλώνει το αντίθετο, διότι συνήθειες των εργατών που είχαν στην διάρκεια της εργασίας τους στην οικοτεχνία διατηρήθηκαν μέσα στην βιομηχανική

¹⁸⁹ Landes D., *Ο Προμηθέας Χωρίς Δεσμά*., μτφρ., ΜεντζαλίραΧρυ., Π.Ι.Ο.Π., Αθήνα, 2009. Σελ. 71.

¹⁹⁰ Engels F., ό. π. Σελ. 33-34.

¹⁹¹ Στο ίδιο, Σελ. 35.

¹⁹² Lane P., ό. π. Σελ. 250.

παραγωγή, παρά τις διαφωνίες των εργοδοτών.¹⁹³ Επίσης, πολλοί τεχνίτες μηχανημάτων που διόρθωναν ή έφτιαχναν τα μηχανήματα στις οικοτεχνίες είχαν την απαραίτητη γνώση ώστε να βελτιώσουν ή να κατασκευάσουν νέα μηχανήματα για τα συγκεντρωμένα πλέον εργαστήρια, τα εργοστάσια.¹⁹⁴

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, δεν υπήρχε μεγάλο ρεύμα μετακίνησης του πληθυσμού από την ύπαιθρο στις πόλεις, ωστόσο, υπήρχε μια σταθερή κίνηση του πλεονάζοντος πληθυσμού από τα μικρά χωριά στις κοντινές πόλεις, καθώς ήδη οι μισθοί ήταν καλύτεροι από αυτούς που λάμβαναν οι εργάτες στις αγροτικές εργασίες και η φτώχεια των αγροτών ήταν μεγάλη, με ελλείψεις ακόμα και στα βασικά αγαθά όπως η τροφή.¹⁹⁵

Παράλληλα, οι μικρομεσαίοι γαιοκτήμονες δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τους εντατικούς ρυθμούς που είχαν αναπτυχθεί στην γεωργία. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επέβαλε μεγάλες αποδόσεις, αλλά, για να επιτευχθούν χρειάζονταν μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης ανά παραγωγό. Συνεπώς, πολλοί από τους μικρομεσαίους γαιοκτήμονες πούλησαν τα κτήματα τους και προσπάθησαν να βρουν την τύχη τους στις μεγάλες πόλεις της εποχής, που αναπτύσσονταν με ραγδαίους ρυθμούς.¹⁹⁶ Κατά τον 19^ο αιώνα, ο αριθμός των αγροτών με ιδιοκτησίες γης έμεινε σταθερός. Ωστόσο, οι εργάτες στις αγροτικές εργασίες σταδιακά ελαττώνονταν όπως φαίνεται και από τις απογραφές.¹⁹⁷

Οι πόλεις δεν ήταν μόνο πόλοι έλξης για οικονομική επιτυχία ή εργασιακή αποκατάσταση. Οι ευκαιρίες που είχαν οι νέοι άνθρωποι να ζήσουν μια πιο ανεξάρτητη ζωή ήταν πολλές και παράλληλα είχαν περισσότερες επιλογές στην αναζήτηση συντρόφου. Οι ελπίδες για περιπέτειες και η ανωνυμία των επαναστατών και των αντιρρησιών έκαναν την πόλη και τα θέλητρά της πολύ ελκυστικά για τους νέους που είχαν ζήσει στην επαρχία αλλά και για τους νέους των ίδιων των πόλεων.¹⁹⁸

Το 1851 στο Λιντς, Σέφιλντ και Νόργουιτς πάνω από τους μισούς κατοίκους είχαν γεννηθεί εκεί, οι υπόλοιποι ήταν μετανάστες. Ωστόσο, η αναλογία έπεσε στο ένα τέταρτο στο Μάντσεστερ, Μπράντφορντ και την Γλασκόβη και ήταν ακόμα μικρότερη στο Λίβερπουλ. Η μετανάστευση στις πόλεις στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην κοινωνική ενσωμάτωση και αφομοίωση ιδιαίτερα στους νεοεισερχόμενους στις πόλεις. Μικρού και μεσαίου μεγέθους πόλεις ήταν, συνήθως, ο ενδιάμεσος σταθμός, για κάποιο διάστημα, για αυτούς που μετακινούνταν από την ύπαιθρο στις μεγάλες πόλεις.¹⁹⁹

Η συγκεντρωτική κυβέρνηση του Λονδίνου δεν άφηνε περιθώρια για τις άλλες πόλεις και επαρχίες να αναπτύξουν πολιτική επιρροή. Γεγονός που έδινε μια ελευθερία κινήσεων σε τοπικό επίπεδο.²⁰⁰ Για τον λόγο αυτό, οι ενορίες-συνοικίες

¹⁹³ Clarkson L., ό. π. Σελ. 29.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, Σελ. 29.

¹⁹⁵ Lane P., ό. π. Σελ. 250.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, Σελ. 35.

¹⁹⁷ Lewis A., *Growth and Fluctuation 1870-1913*, George Allen & Unwin London, London, 1982. Σελ. 146.

¹⁹⁸ Crouzet F., ό. π. Σελ. 93.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, Σελ. 94.

²⁰⁰ Glennie P., *Town and Country in England*, στο Epstein S., ό. π. Σελ. 135.

ήταν σημαντικά διοικητικά και κοινωνικά κέντρα και η δύναμη αυτή της τοπικής διοίκησης ήταν για τους εργάτες ολόκληρος ο κόσμος. Εκεί παντρεύονταν, βαπτίζονταν, κοινωνικοποιούνταν και εκεί ζητούσαν την όποια κρατική προστασία. Εκτός των ενοριών τους οι εργάτες ήταν, θα λέγαμε, σχεδόν ανύπαρκτοι.²⁰¹

Στο Λονδίνο ο Ένγκελς περιγράφει την πρωτεύουσα ως «μια πολύ ζωντανή και δραστήρια πόλη. Ανέφερε, το πόσο δύσκολο ήταν να περπατήσεις στην πόλη λόγω της πολυκοσμίας της και τις ατέλειωτες σειρές οχημάτων στους δρόμους της. Μετά και την επίσκεψή του στις φτωχές συνοικίες με τις παράγκες και τα παραπήγματα, ο Ένγκελς ανέφερε χαρακτηριστικά, για την μητρόπολη, ότι οι άνθρωποί της θυσίασαν την ποιότητα της ζωής τους και της ανθρώπινης φύσης τους για να προκαλέσουν όλα τα θαύματα του πολιτισμού τα οποία συγκεντρώνονται στην πόλη τους. Οι ανθρώπινες δυνάμεις που αδρανούσαν μέσα στους ανθρώπους παρέμεναν ανενεργές και καταπιέζονταν, ώστε οι λίγοι να αναπτυχθούν μέσω της ένωσής τους με τους πολλούς». Ο Ένγκελς, δίνοντας μια συναισθηματική περιγραφή των ανθρωπίνων αναγκών και την έλλειψη της δημιουργίας, την έλλειψη του καλού βιοτικού επίπεδου, που κάνει τους ανθρώπους δυστυχισμένους, ήθελε να περιγράψει την, χωρίς συναισθήματα, απομόνωση των ανθρώπων και την ύπαρξη των ατόμων μόνο μέσα από την αυτό-συνείδηση. Τη διάλυση της ανθρωπότητας σε ανθρώπινες μονάδες, στην οποία η κάθε μονάδα είχε διαφορετικές αρχές, προκαλώντας έτσι την αποδόμηση της συλλογικότητας και κατ' επέκταση την αποδόμηση της κοινωνίας. Έναν πόλεμο όλων μεταξύ τους όπου οι άνθρωποι υπολογίζονται ως αντικείμενα, ο ένας εκμεταλλεύεται το άλλον και ο ισχυρός συντρίβει των ανίσχυρο. Με την περιγραφή της κατάστασης του Λονδίνου, όπως θα δούμε παρακάτω, ταίριαζε και η περιγραφή της κατάστασης των άλλων μεγάλων βιομηχανικών πόλεων του Μάντσεστερ, και του Λιντς.²⁰²

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Ένγκελς στην Αγγλία «τουλάχιστον είκοσι με τριάντα άνθρωποι είχαν πεθάνει από λιμό, κάτω από απεχθείς συνθήκες. Κανείς από τους ενόρκους, στις έρευνες για τους θανάτους, δεν βρήκε το θάρρος να πει με ειλικρίνεια την αλήθεια για την αιτία του θανάτου των ανθρώπων αυτών. Οι ένορκοι προέρχονταν από την αστική τάξη και έβρισκαν πάντα ένα νομικίστικο τρόπο ώστε να αποφύγουν να δηλώσουν ότι οι θάνατοι προέρχονταν από λιμό». Στο σημείο αυτό ο Ένγκελς έκανε μια αναφορά για την ασφάλεια των ανθρώπων και την ανύπαρκτη κοινωνική προστασία προς τους εργάτες. Το κράτος και οι νόμοι δεν αντιμετώπιζαν τις άγριες διαθέσεις εκμετάλλευσης των φτωχών-εργατών από τους εκάστοτε εργοδότες και την αστική τάξη και οι συνθήκες της διαβίωσης των ανθρώπων της εργατικής τάξης, εκτός ότι σε πολλές περιπτώσεις ήταν τραγικές, έφταναν και στην ακραία περίπτωση της απώλειας της ίδιας της ζωής.

Κάθε μεγάλη πόλη είχε μια ή και περισσότερες γειτονιές με παράγκες, όπου συνωστιζόταν η εργατική τάξη. Η φτώχεια κατοικούσε στα διπλανά κριμένα σοκάκια από τα παλάτια των πλουσίων. Σε όλες σχεδόν τις μεγάλες πόλεις, ωστόσο, οι φτωχές συνοικίες ήταν σε διαφορετική περιοχή και μακριά από τις συνοικίες της μεσαίας και μεγαλοαστικής τάξης. Τα χειρότερα σπίτια βρίσκονταν στις χειρότερες περιοχές της

²⁰¹ Hobsbawm E. Rude G., Finding Captain Swing: Protest, Parish Relations, and the State of the Public Mind in 1830, New York, Pantheon Books, 1968. Σελ. 34-35.

²⁰² Engels F., ό. π. Σελ. 44.

πόλης. Σπίτια με ένα ή δυο ορόφους και υπόγεια που κατοικούνταν, ήταν η κύρια εικόνα των σπιτιών της εργατικής τάξης που σχεδόν πάντα ήταν ακατάλληλα χτισμένα. Τρία με τέσσερα δωμάτια και μια κουζίνα είχαν τα περισσότερα σπίτια της εργατικής τάξης μέσα στα οποία ο κόσμος στοιβαζόταν. Οι δρόμοι στις γειτονιές αυτές ήταν χωρίς πεζοδρόμια, τραχείς, βρώμικοι, γεμάτοι χόρτα και περιττώματα ζώων, χωρίς υπονόμους, χωρίς ρείθρα και πάντα είχαν λιμνάζοντα βρώμικα νερά. Ο αερισμός των σπιτιών ήταν, από κατασκευής τους, πολύ κακός και ο αέρας ήταν πάντα βρώμικος. Αν προσθέσουμε και τον υπερβολικά μεγάλο αριθμό των κατοίκων μέσα στα σπίτια, αντιλαμβανόμαστε ότι, οι συνθήκες διαβίωσης ήταν σχεδόν απάνθρωπες. Όταν ο καιρός ήταν καλός, η εικόνα τον κρεμασμένων ρούχων από σπίτι σε σπίτι ήταν παντού στις φτωχογειτονιές των πόλεων.²⁰³ Η κατάσταση στις γειτονιές των Ιρλανδών μεταναστών και των υπερβολικά φτωχών ήταν χειρότερη από αυτή που περιγράψαμε πιο πάνω. Εκεί, παράλληλα με τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης, κατοικούσαν εγκληματίες, κλέφτες, οι πιο φτωχοί της εργατικής τάξης με τα χειρότερα μεροκάματα καθώς και τα θύματα της οικονομικής ανέχειας, οι ιερόδουλες.²⁰⁴

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα υπήρχαν εργάτες της υπαίθρου που ζούσαν με τις οικογένειες τους σε ένα δωμάτιο ενός υγρού και υπόγειου χαμόσπιτου, τέτοιες συνθήκες ήταν σπάνιες στην ύπαιθρο πενήντα χρόνια μετά. Ωστόσο, οι νέες πόλεις της βιομηχανικής επανάστασης, με την πάροδο του χρόνου, παρουσίασαν σοβαρά προβλήματα στην προμήθεια νερού και την υγιεινή. Ο υπερβολικός συνωστισμός και η μετατροπή κάποιων οικιών σε βιομηχανικά εργαστήρια πολλαπλασίασαν τα προβλήματα και οι νέες βιομηχανικές πόλεις οδηγήθηκαν στις τρομακτικές συνθήκες υγιεινής και κατοικίας του 1840. Συνθήκες στις οποίες ευδοκιμούσαν οι επιδημίες, όπως, το ξέσπασμα χολέρας το 1831 και το 1848.²⁰⁵

Το 1839 ξεκίνησε στο Λονδίνο ένα σχέδιο για την υγιεινή της πόλης με μεγάλους και φαρδείς δρόμους, αποξήρανσης των οδών και αποχετευτικό σύστημα.²⁰⁶ Σύμφωνα με τον Τόμπσον, όποια και να ήταν τα ελαφρυντικά της επέκτασης των πόλεων με τέτοιο τρόπο στη βιομηχανική επανάσταση, γεγονός ήταν ότι καμία επισκόπηση των βιομηχανικών περιοχών από 1800 έως το 1840 δεν παρέβλεψε τις απτές αποδείξεις της καταστροφής και απώλειας των υποδομών στην κοινωνία των βιομηχανικών πόλεων. Όσο ζοφερές και να ήταν οι συνθήκες στις πόλεις πριν το 1750 υπόκεινταν σε ένα βαθμό σε αστικές αξίες και αρχιτεκτονικές χάρες με χωροταξική οργάνωση που εξυπηρετούσε την καθημερινή ζωή.²⁰⁷

Το αστικό φαινόμενο των 18^{ου} και 19^{ου} αιώνων οφειλόταν, όπως προαναφέρθηκε, και σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση του πληθυσμού. Κατά πόσο η αύξηση του πληθυσμού οφειλόταν στην βελτίωση της υγιεινής και στην γενικότερη μείωση του ρυθμού της θνησιμότητας έχει ήδη αμφισβητηθεί. Πιθανόν η αύξηση των γεννήσεων έδωσε την τεράστια αύξηση του πληθυσμού στην Βρετανία αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, την Γαλλία, την Ισπανία και την Ιρλανδία. Ο ρυθμός γονιμότητας των γυναικών στην Αγγλία, κατά κύριο λόγο ήταν μεγαλύτερος το 1821.

²⁰³ Στο ίδιο, Σελ. 45.

²⁰⁴ Στο ίδιο, Σελ. 46.

²⁰⁵ Thompson E., ό. π. Σελ. 352-353.

²⁰⁶ Στο ίδιο, Σελ. 354.

²⁰⁷ Στο ίδιο, Σελ. 356.

Ο ρυθμός άρχισε να αυξάνει από το 1780 με ανώτερο σημείο το 1821 και ο ρυθμός παρουσιάζει πτώση από το 1831 και μετά.²⁰⁸

Πόσο σοβαρό πρόβλημα ήταν ο υπερπληθυσμός στην πόλη του Λονδίνου φαίνεται από καταγραφές συνοικιών της εποχής. Στις ενορίες-συνοικίες του Αγ. Ιωάννη και της Αγ. Μαργαρίτας στο Λονδίνο, το 1840, κατοικούσαν 5.566 οικογένειες εργατών σε 5.294 κατοικίες. Άντρες, γυναίκες και παιδιά στοιβαγμένοι όλοι μαζί χωρίς διαχωρισμούς ηλικίας ή φύλου, περίπου 26.850 άτομα. Από αυτές τις οικογένειες οι τρεις στις τέσσερις κατοικούσαν σε ένα δωμάτιο. Ίδιες συνθήκες επικρατούσαν και στις φτωχές γειτονιές της αριστοκρατικής συνοικίας του Αγίου Γεωργίου στην πλατεία του Ανόβερου.²⁰⁹

Παρά τις αντίξοες συνθήκες που περιγράψαμε πιο πάνω, στο Λονδίνο υπήρχαν κάποιοι οι οποίοι ήταν πιο άτυχοι, περίπου 50.000 άστεγοι δεν ήξεραν που θα στεγαστούν το επόμενο βράδυ. Πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς κοιμόνταν κάτω από τα δέντρα στα πάρκα της πόλης. Το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων αυτών ήταν νέες γυναίκες, οι οποίες είχαν παρασυρθεί από στρατιώτες και φύγει από την ύπαιθρο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός τις είχε οδηγήσει στην κατάσταση αυτή.²¹⁰ Στο Λίβερπουλ το μεγάλο αυτό λιμάνι, παρά το σημαντικό εξαγωγικό εμπόριο και όλον τον πλούτο που υπήρχε και κινούνταν στην πόλη, η κατάσταση της εργατικής τάξης ήταν παρόμοια με του Λονδίνου. Το ένα πέμπτο των κατοίκων της πόλης, πάνω από 45.000 άνθρωποι κατοικούσαν σε μικρές, σκοτεινές, γεμάτες υγρασία και κακό αερισμό υπόγειες κατοικίες. Παρόμοια κατάσταση περιγράφεται από τον Ένγκελς και για τις υπόλοιπες μεγάλες βιομηχανικές πόλεις, το Νόττινχαμ, το Λέστερ, το Ντέρμπι και το Σέφιλντ.²¹¹

Ο Ένγκελς, ταξιδεύοντας με τον σιδηρόδρομο στην πεδιάδα μεταξύ του Λιντς και του Κάλντερ(Calder) περιγράφει μια από τις πιο όμορφες περιοχές της Αγγλίας. Η πεδιάδα αυτή ήταν διάσπαρτη από εργοστάσια, χωριά και πόλεις. Αν, ωστόσο, κάποιος πήγαινε μέσα σε αυτές τις πόλεις δεν θα τις έβρισκε τόσο ευχάριστες. Όπως ήταν και οι άλλες μεγάλες πόλεις ήταν και αυτές. Σε κάποια σημεία του Λιντς, στα υπόγεια που κατοικούσαν οι εργάτες, μερικές φορές έπρεπε να αντλήσουν τα νερά της βροχής με χειροκίνητες αντλίες και, όταν το νερό ξεχείλιζε από τους υπονόμους, όλα τα ακάθαρτα νερά και απορρίμματα εισέρχονταν στις υπόγειες αυτές κατοικίες. Αυτές οι καταστάσεις δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για κρούσματα μολυσματικών νόσων και επιδημιών. Το 1859, στις βόρειες περιοχές του Λιντς η θνησιμότητα ξεπερνούσε κατά πολύ τις γεννήσεις, με δυο γεννήσεις ανά τρεις θανάτους.²¹² Οι αναφορές της επιτροπής, που σχηματίστηκε για τον έλεγχο της υγιεινής των οικιών, έδειξαν ότι το ξέσπασμα κάποιας θανατηφόρας επιδημίας ήταν πολύ πιθανό για τις πόλεις αυτές αλλά και για την πόλη του Μάντσεστερ.²¹³

²⁰⁸ Στο ίδιο, Σελ. 357.

²⁰⁹ Στο ίδιο, Σελ. 46.

²¹⁰ Engels F., ό. π. Σελ. 48.

²¹¹ Στο ίδιο, Σελ. 49.

²¹² Στο ίδιο, Σελ. 53-54.

²¹³ Στο ίδιο, Σελ. 66.

Στις φτωχότερες νότιες περιοχές της Αγγλίας φαινόταν να επιβεβαιώνονται τα μαλθουσιανά επιχειρήματα.²¹⁴ Στο Σπίνχαμλαντ η ευκαιρία για εργασία στα κλωστήρια και υφαντουργεία συμπεριλαμβανομένης και της παιδικής εργασίας απογείωσαν τον ρυθμό γεννήσεων. Η αύξηση των γεννήσεων μπορεί να εξηγηθεί με όρους ρήξης των παραδοσιακών αξιών της κοινότητας και της οικογενειακής ζωής: όπως πρώιμος γάμος ή απερίσκεπτος, γάμος μεταξύ άλλων κοινωνικών ομάδων, οι επιπτώσεις των πολέμων, η συγκέντρωση σε νέες πόλεις ή και ακόμα γενετική επιλογή των πιο γόνιμων ανθρώπων. Η αύξηση των γεννήσεων δεν θεωρείται απόδειξη της αύξησης του βιοτικού επιπέδου, διότι, όλοι οι παρατηρητές του 19^{ου} αιώνα κατέγραψαν ότι τις μεγαλύτερες οικογένειες τις είχαν φτωχοί ή άνθρωποι με χαμηλή προνοητικότητα.²¹⁵

Στην ύπαιθρο η πτώση των ηθών ήταν αρκετά μεγάλη. Στο Σάλσμπερι (Salisbury) μια μικρή πόλη υπήρχαν ιερόδουλες και οι καυγάδες στην αγορά ήταν καθημερινό φαινόμενο. Επιπλέον, πολλές γυναίκες στην επαρχία εγκυμονούσαν χωρίς γάμο και τα νόθα παιδιά ήταν πολλά, στην ύπαιθρο αλλά και στις πόλεις. Το φαινόμενο είχε, ωστόσο, κοινωνικές επιπτώσεις καθώς οι μητέρες έπαιρναν χρήματα από τις ενορίες, αν δεν έλεγαν ή δεν ήξεραν ποιος ήταν ο πατέρας του παιδιού και συχνά πολλές μητέρες αποκτούσαν πάνω από ένα παιδί, διότι, τα επιδόματα επαρκούσαν και για τις ανάγκες της μητέρας. Το περιβάλλον στο οποίο όμως μεγάλωναν αυτά τα παιδιά δεν ήταν και το καλύτερο δυνατό.²¹⁶ Επίσης, τα επίπεδα παιδικής θνησιμότητας ήταν διπλάσια στις πόλεις από ότι στην επαρχία τουλάχιστον τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες της βιομηχανικής επανάστασης.²¹⁷

Στο Σέφιλντ τα στοιχεία έδειξαν ότι υπήρχαν μόνο 64 μητρικοί θάνατοι κατά τη γέννα στη διάρκεια πέντε χρόνων, κάτι που αντιπροσωπεύει μια δραματική βελτίωση των τελευταίων 100 και πλέον χρόνων, στην οποία η μείωση του επιλόχειου πυρετού, η βελτίωση της υγιεινής και η μαιευτική συνεισέφεραν τα μέγιστα. Ωστόσο, καθώς η μητρική θνησιμότητα μειωνόταν σε όλες τις τάξεις, οι μητέρες της εργατικής τάξης επιβίωναν μόνο για να γεννήσουν περισσότερα παιδιά των οποίων οι ευκαιρίες για ζωής, στα βιομηχανικά κέντρα, ελαττώνονταν καθώς η βρεφική και παιδική θνησιμότητα μέχρι την ηλικία των πέντε ετών είχε πολύ ψιλά ποσοστά, ενώ μετά το 1830 στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα η βρεφική και παιδική θνησιμότητα αυξήθηκε.²¹⁸

Η βρεφική θνησιμότητα στο Σέφιλντ, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και κυρίως από το 1820 και έπειτα, ήταν περίπου 250 παιδιά ανά χίλιους θανάτους. Ενώ, το μέγεθος της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας από 0 έως 5 ετών, διαμορφωνόταν στα 506 παιδιά ανά 1000 θανάτους. Τα ίδια περίπου στατιστικά επαληθεύονταν και για το Μάντσεστερ με 517 παιδιά στους 1000 θανάτους. Οι απογραφές αυτές ήταν σε κάποιο βαθμό παραπλανητικές διότι δεν υπολογιζόταν και

²¹⁴ Ο Τόμας Μάλθους επικαλέστηκε το επιχειρήμα ότι σε «κάθε εποχή και σε κάθε κράτος» οι αυξήσεις του πληθυσμού είναι περιορισμένες από τα μέσα διαβίωσης, και ότι όταν αυτά τα μέσα διαβίωσης αυξάνονται, ο πληθυσμός επίσης θα αυξηθεί, ωστόσο, η αύξηση του πληθυσμού θα είναι περιορισμένη από τη «φτώχεια και εξαθλίωση». Αυτή η πεσιμιστική άποψη της αδυναμίας της αληθινής προόδου διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1798, ειρωνικά, καθώς ακριβώς εκείνη την εποχή η βιομηχανική επανάσταση είχε ήδη αρχίσει να εξελίσσεται.

²¹⁵ Thompson E., ό. π. Σελ. 357-358.

²¹⁶ DeTocqueville Al., ό. π. Σελ. 57.

²¹⁷ Thompson E., ό. π. Σελ. 359.

²¹⁸ Στο ίδιο, Σελ. 360.

ο αριθμός των ενηλίκων μεταναστών που έρχονταν στις πόλεις ο οποίος ήταν αρκετά μεγάλος. Η απογραφή του 1851 έδειξε ότι σε όλες τις μεγάλες πόλεις οι μετανάστες ξεπερνούσαν σε απόλυτο αριθμό, τον αριθμό των γεννήσεων των πόλεων και παράλληλα οι θάνατοι των μεταναστών επηρέαζαν τα στατιστικά της παιδικής θνησιμότητας των πόλεων, δηλαδή τα ποσοστά της παιδικής και βρεφικής θνησιμότητας θα ήταν μεγαλύτερα σε σχέση με του θανάτους όλων των ηλικιών από την στιγμή που ο πληθυσμός των ενηλίκων θα ήταν μικρότερος χωρίς τους μετανάστες. Ο ρυθμός ανάπτυξης του πληθυσμού των πόλεων ήταν παρόμοιος με αυτόν στις επαρχίες, κυρίως πριν το 1840, συνεπώς η αύξησή του συνολικού πληθυσμού των πόλεων οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην μετανάστευση από τις επαρχίες προς τις πόλεις. Από την στιγμή που ο ρυθμός πληθυσμιακής ανάπτυξης ήταν ίδιος στις πόλεις και στις επαρχίες και υπήρχε σταθερή μετακίνηση μεταναστών προς τις πόλεις, ο μοναδικός παράγοντας βάση του οποίου θα μπορούσε να διατηρηθεί ο ίδιος ρυθμός ανάπτυξης ήταν της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας. Συνεπώς τα επίπεδα της παιδικής και βρεφικής θνησιμότητας ήταν καλύτερα στις επαρχίες σε σχέση με αυτά των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων.²¹⁹

Οι κάτοικοι των επαρχιών των παλαιών πόλεων, των πόλεων αγορών, και των χωριών ωφελήθηκαν από τα προϊόντα της βιομηχανικής επανάστασης, διότι είχαν μεταναστευτική διέξοδο αν υπήρχε η περίπτωση υπερπληθυσμού, προϊόντα και υπηρεσίες που έφταναν από τις μεγάλες πόλεις ήταν την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης φθηνότερα και η γενικότερη οικονομική άνοδο βοήθησε και τους ανθρώπους των περιοχών αυτών. Αντίθετα αυτοί που παρήγαγαν αυτά τα προϊόντα δεν επωφελήθηκαν σχεδόν καθόλου, εκτός ελαχίστων. Η υγεία των ενηλίκων εργατών κλωστικών μηχανών βάμβακος βελτιώθηκε από το 1810 έως το 1830 και ιδιαιτέρως μετά το 1830, διότι περιορίστηκαν οι ώρες εργασίας, οι μηχανές έγιναν μικρότερες με αποτέλεσμα να βελτιωθεί η άνεση του χώρου, ο αερισμός και να βελτιωθεί το ασβέστωμα του χώρου. Εντούτοις, τα παιδιά τους εμφανίζεται να υποφέρουν όπως τα υπόλοιπα παιδιά της εργατικής τάξης, δηλαδή οι οικογενειακές συνθήκες διαβίωσης δεν βελτιώθηκαν, καθώς δεν αυξήθηκαν τα εισοδήματα των εργατών στα κλωστοϋφαντουργία παρά μόνο οι συνθήκες υγιεινής στην εργασία τους.

Ο Τόμπσον, αναφέρει μια έρευνα που χρηματοδοτήθηκε στο Μάντσεστερ από τους εργοδότες και στην οποία βρέθηκε ότι οι υφάντριες που ήταν παντρεμένες γέννησαν 3.166 παιδιά, από αυτά τα 1.922 ή το 60,5 τοις εκατό ήταν ζωντανά και 1.244 ή 39,5 τοις εκατό ήταν πεθαμένα και σύμφωνα με τις στατιστικές που είδαμε παρά πάνω το 50 τοις εκατό αυτών των παιδιών δεν θα κατάφερνε να φτάσει την ηλικία των 5 ετών. Η αιτία του μεγάλου αυτού ποσοστού παιδικής και βρεφικής θνησιμότητας σε ένα βαθμό εξηγείται από τις ανθυγιεινές περιβαλλοντικές συνθήκες διαβίωσης στην μεγάλες βιομηχανικές πόλεις.²²⁰

Τα νεαρά κορίτσια εργάζονταν στα κλωστοϋφαντουργία από μικρά παιδιά και η διαμόρφωση του σώματος τους ενδέχεται να μην βοηθούσε στη γέννα και καθώς σχεδόν όλες οι μητέρες εργάζονταν μέχρι την τελευταία εβδομάδα πριν την γέννα τα βρέφη γεννιόντουσαν αδύναμα και χρειάζονταν ιδιαίτερη φροντίδα. Κυρίως ο τρόπος

²¹⁹ Thompson E., ό. π. Σελ. 361.,\ Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., ό. π. Σελ. 267-277.

²²⁰ Thompson E., ό. π. Σελ. 361-362.

με τον οποίο οι εργάτριες στις βιομηχανικές πόλεις φρόντιζαν τα βρέφη τους επηρεάζε σε λίγο μεγαλύτερο βαθμό την παιδική και βρεφική θνησιμότητα. Κάποιες μητέρες από φόβο μην απωλέσουν την εργασία τους, επέστρεφαν στα υφαντουργία και τα κλωστήρια τρεις εβδομάδες ή και λιγότερο, μετά τη γέννα. Τη δεκαετία του 1840, σε πόλεις του Λανκασάιρ και του Γουέστ Ρέντινγκ, οι μητέρες έπαιρναν τα βρέφη τους στα υφαντουργία και τα κλωστήρια και τα θήλαζαν στο διάλειμμα της εργασίας.

Οι νεαρές μητέρες που δούλευαν από 8 και 9 ετών στα υφαντουργία και τα κλωστήρια δε γνώριζαν από οικιακή υγιεινή. Η άγνοια ύπαρξης φαρμάκων ήταν τρομερή και οι γονείς προσεύχονταν ή «επένδυναν» σε μοιρολατρικές προλήψεις, ενώ το λαύδανο ήταν το σύνηθες φάρμακο για να κρατούν τα βρέφη ήσυχα και να μην κλαίνε. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τα μικρά παιδιά και τα βρέφη τα αφήναν, εάν είχαν την δυνατότητα, σε συγγενικά πρόσωπα, διότι, ήταν βρέφη ή ήταν αρκετά μικροκαμωμένα για να εργαστούν, ωστόσο, και τα βρέφη αυτά μεγάλωναν χωρίς φάρμακα και συνθήκες ανθυγιεινές όπως και τα υπόλοιπα, ίσως τα δεύτερα να είχαν καλύτερες πιθανότητες επιβίωσης από ότι τα βρέφη που τα έπαιρναν οι μητέρες τους μαζί τους στα εργοστάσια. Παρ' όλα αυτά ο τρόπος που μεγάλωναν τα παιδιά της εργατικής τάξης κατά κύριο λόγο ήταν αυτός που μόλις περιγράψαμε και δεν ήταν ο πιο κατάλληλος για να μεγαλώσει ένα βρέφος ή ένα παιδί.²²¹

Ένα ακόμα σημαντικό ζήτημα που αφορούσε τα παιδιά κατά την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης ήταν η παιδική εργασία. Η παιδική εργασία στην Αγγλία ήταν από τα πιο σοβαρά κοινωνικά προβλήματα και μόνο προς το τέλος της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επέκτασης πάρθηκαν μέτρα για να αναστείλουν σε κάποιο βαθμό, αυτό το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας αυξήθηκε κατά την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης από το 1780 έως το 1840 περίπου. Η εργασία των παιδιών αυξήθηκε πρωτίστως στα ανθρακωρυχεία και μεταλλεία, διότι, στους στενούς υπόγειους διαδρόμους τα παιδιά ήταν οι ιδανικοί εργάτες. Εργάζονταν στους μύλους ή σε σταθμούς εξαερισμού αλλά και στα κλωστοϋφαντουργία. Το ωράριο της εργασίας τους, με την πάροδο του χρόνου, επεκτεινόταν, και η εργασία τους γίνονταν πιο εντατική δεν ήταν λίγα τα παιδιά που έχασαν την ζωή τους σε κάποια από τις παραπάνω εργασίες.²²²

Εκτός από την παιδική θνησιμότητα που βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα και ο γενικός δείκτης θνησιμότητας ήταν αρκετά μεγάλος στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο αριθμός των ιατρών και των νοσοκομείων ήταν ανεπαρκής για το μέγεθος του πληθυσμού. Το επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης ήταν πολύ χαμηλό στην αρχή του 19^{ου} αιώνα και άρχισε να βελτιώνεται από τα μέσα του αιώνα και έπειτα.²²³ Η απώλεια της εργασίας του φτωχού εργάτη ισοδυναμούσε με ενδεχόμενο θάνατο από λιμό. Πολλοί έχασαν την ζωή τους με τον τρόπο αυτό.²²⁴

Έγιναν προσπάθειες ώστε να εκτιμηθεί ο μέσος όρος ζωής διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε διάφορες περιοχές, κυρίως σε αστικά κέντρα, το 1842:

²²¹ Στο ίδιο, Σελ. 362.

²²² Στο ίδιο, Σελ. 366.

²²³ Crouzet F., ό. π. Σελ. 28.

²²⁴ Engels F., ό. π. Σελ. 71.

	Ανώτερη τάξη	Έμποροι	Εργάτες
Rutlandshire	52	41	38
Truro	40	33	28
Derby	49	38	21
Manchester	38	20	17
Bethnal Green	45	26	16
Liverpool	35	22	15
Leeds	44	27	19
Halifax	55	24	22

Στο Λιντς και στο Χάλιφαξ η εκτίμηση έγινε από τις καταγραφές των ιατρών. Αυτές οι πρώτες έρευνες δεν ήταν μεθοδολογικά σωστές και οι δείκτες της θνησιμότητας ίσως εμπεριέχουν διαφορετικό αποτέλεσμα, ωστόσο, φαίνεται σχεδόν καθαρά ότι οι άνθρωποι της ανώτερης τάξης είχαν μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής στους ενήλικες αλλά και στα παιδιά. Παρατηρείται μια πτώση του δείκτη στους ανθρώπους της εργατικής τάξης τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η οποία βελτιώθηκε σταδιακά μετά το 1840.²²⁵

Στην έρευνα της Ντόροθι Τζορτζ το 1925, όπου χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά θανάτων, φάνηκε ότι το επίπεδο ζωής των εργατών στο Λονδίνο είχε βελτιωθεί σημαντικά κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.²²⁶ Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Λέιν, υπήρχε κάποια αύξηση στο επίπεδο ζωής από το 1760 έως το 1830. Αυτή η αύξηση δεν ήταν, ωστόσο, ιδιαίτερα αξιοσημείωτη και το 1830 περίπου υπήρχε ακόμα σημαντική και πραγματική δριμύτατη και ταπεινωτική φτώχεια. Φτώχεια η οποία δημιουργούσε προϋποθέσεις αύξησης της θνησιμότητας λόγω έλλειψης τροφής, έλλειψης συνθηκών υγιεινής και οικιακών αναγκών, όπως θέρμανση, και βεβαίως ελλιπής ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.²²⁷

Είδαμε ότι οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων της εργατικής τάξης ήταν πολύ άσχημες, ωστόσο, κάποιο ιστορικοί όπως ο Λέιν, ο Έβανς, ο Άλλεν και άλλοι θεωρούσαν ότι στην ζοφερή αυτή πραγματικότητα, των εργατών στις πόλεις της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, υπήρχαν και θετικά στοιχεία ενώ παράλληλα άρχισαν να δημιουργούνται προϋποθέσεις που βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών με την πάροδο των δεκαετιών από την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης.

Θα ήταν επίσης σημαντικό να εστιάζαμε στις επιτυχίες που είχαν οι άνθρωποι της πρώτης φάσης της βιομηχανική επανάστασης στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της νέο-διαμορφούμενης βιομηχανικής και αστικής κοινωνίας. Άνθρωποι στο Λίβερπουλ, το Μάντσεστερ, την Γλασκόβη και σε άλλες αναπτυσσόμενες πόλεις δημιούργησαν νέα σώματα και συμβούλια με λειτουργίες που

²²⁵ Thompson E., ό. π. Σελ. 365-366.

²²⁶ Lane P., ό. π. Σελ. 245.

²²⁷ Στο ίδιο, Σελ. 247.

ποίκιλαν από περιοχή σε περιοχή και ενδιαφέρονταν για τον φωτισμό, τα πλακόστρωτα πεζοδρόμια, τη δημόσια καθαριότητα και την αποστράγγιση των πόλεων. Οι μεγάλες βελτιώσεις στην αστική ζωή έπρεπε να περιμένουν την ίδρυση των αποτελεσματικών τοπικών αρχών διακυβέρνησης, για την μεταρρύθμιση των αστικών υπηρεσιών και για τις τεχνολογικές ανακαλύψεις, όπως του Ντάλτον, που έκαναν εφικτές τις μεταρρυθμίσεις. Η ζωή της αστικής εργατικής τάξης ήταν από πολλές απόψεις βάρβαρη και βραχεία. Οι σχέσεις εργαζόμενου και εργοδότη δημιούργησαν τα εργατικά συνδικάτα τα οποία νομιμοποιήθηκαν το 1824-25 και τα οποία διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο για τις μετέπειτα συνθήκες εργασίας των εργατών κατά τον 19^ο αιώνα και αργότερα στον 20^ο.²²⁸

Οι αλλαγές σε ψυχολογικό και συνειδησιακό επίπεδο αλλά και ή κάποια μικρή βελτίωση των συνθηκών της ζωής, εμφανίζονται από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το 1804 είχαμε την δημιουργία των αποταμιευτικών τραπεζών, που απευθύνονταν στις μεσαίες και χαμηλές οικονομικά τάξεις, από την Πρίσκιλα Γουέκφιλντ. Το ύψος των καταθέσεων το 1828 έφτασε τα 14 εκατομμύρια λύρες, γεγονός, ενδεικτικό, ότι η εργατική τάξη είχε ευκαιρίες αποταμίευσης, που δεν είχαν οι παλαιότερες γενιές. Επίσης διαμορφώθηκε μια ψυχολογική αλλαγή μεταξύ της εργατικής τάξης, μια ανάπτυξη αυτοεκτίμησης την οποία μοιραζόταν με τους εργοδότες της μεσαίας τάξης.²²⁹

Οι αλλαγές στο ψυχολογικό και συνειδησιακό επίπεδο προφανώς πηγάζουν και από τις μικρές μεν, βελτιώσεις δε, της οικονομικής κατάστασης στο σύνολο της Βρετανικής κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό υπήρχε η πίστη ότι οι Βρετανοί από όλες τις κοινωνικές τάξεις μπορούσαν να αναρριχηθούν σε σημαντικές θέσεις κατά την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Σύμφωνα με τον Τοκβίλ αυτό ήταν λιγότερο αλήθεια στην πραγματική ζωή από ότι λεγόταν. Αυτό που έπαιρναν σαν κανόνα ήταν σε γενικές γραμμές η εξαίρεση. Η αριστοκρατία ήταν η τάξη η οποία μπορούσε να διεκδικήσει με αξιώσεις οποιαδήποτε σημαντική θέση, διότι αφενός κατείχε τον πλούτο αφετέρου είχε την κοινωνική δικτύωση για να το καταφέρει. Η αριστοκρατία στην Αγγλία δεν ήταν ένα κλειστό κύκλωμα όπως στην Γαλλία. Έτσι, ο πλούτος κάποιου αστού ήταν και το εισιτήριο, ώστε να ανέλθει στην τάξη των ευγενών και να καταξιωθεί κοινωνικά και πολιτικά, εάν βέβαια το επιθυμούσε. Σύμφωνα με τον Τοκβίλ η εποχή της βιομηχανικής επανάστασης έδινε τις ευκαιρίες σε κάποιους να δημιουργήσουν πλούτο ανάλογο της άρχουσας αριστοκρατικής τάξης και να εισέλθουν σε αυτή με ένα εξαγορασμένο τίτλο, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο.²³⁰

Ο πλούτος προερχόταν συνήθως από το εμπόριο ή τη βιομηχανία. Όταν κάποιος κατάφερνε να γίνει εκατομμυριούχος τότε μόνο επένδυε σε εξοχική έπαυλη με μεγάλο κτήμα γης γύρω της. Η επένδυση αυτή απέδιδε μόλις 2 τοις εκατό και παράλληλα είχε πολλά έξοδα η συντήρησή της. Η επένδυση, αφενός, δεν ήταν προσοδοφόρα, αφετέρου, χάριζε στον ιδιοκτήτη υψηλό κοινωνικό κύρος.²³¹ Η αύξηση του πλούτου παράλληλα με την κοινωνική άνοδο έφερνε τους αστούς σε

²²⁸ Στο ίδιο, Σελ. 257.

²²⁹ Στο ίδιο, Σελ. 258-259.

²³⁰ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 59-60.

²³¹ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 76.

καλύτερες περιοχές με καλύτερες εκκλησίες και με πιο μορφωμένους ιερείς που έκαναν το κήρυγμα.²³²

Η πίστη ότι δυνητικά οι Βρετανοί μπορούσαν να αναρριχηθούν στην κοινωνική ιεραρχία αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι οι κάτοικοι των πόλεων παρά τις δυσκολίες ήθελαν να προσπαθήσουν να εκπληρώσουν, τα όποια, όνειρα τους εργαζόμενοι στην πόλη. Δεν υπήρχε απόδειξη ότι οι άνθρωποι των πόλεων της πρώιμης βιομηχανικής επανάστασης ήθελαν να επιστρέψουν στον παλαιό τρόπο ζωής πριν την βιομηχανική έκρηξη ούτε ενδείξεις ή αποδείξεις ότι οι εργάτες των πόλεων ήθελαν να επιστρέψουν στην ύπαιθρο ακόμα και σε στιγμές σοβαρής αστικής κρίσης, οικονομικής ή κοινωνικής.²³³

Ένα σημαντικό αποτέλεσμα που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση ήταν η δημιουργία της νέας, μεγάλης και εξαιρετικά ισχυρής στην άσκηση επιρροής, μεσαίας τάξης. Μέχρι το 1830 η μεσαία τάξη ήταν οικονομικά πιο σημαντική από την αριστοκρατική τάξη και την τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων.²³⁴

Το 1850 και οι πιο συντηρητικοί πολιτικοί έπρεπε να αποδεχτούν την ετυμηγορία ότι «η προστασία ήταν νεκρή και αναθεματισμένη». Η βιομηχανία είχε θριαμβεύσει έναντι της γεωργίας, ενώ ακόμα και στα μάτια των ευγενών της γης, η μεσαία τάξη είχε αντικαταστήσει την αριστοκρατική ως η κυρίαρχη πλέον τάξη, οικονομικά και πολιτικά.²³⁵

Η αστικοποίηση του 19^{ου} αιώνα δημιούργησε μια μείωση στην αυτάρκεια, η διάδοση της αμοιβής σε χρήμα βελτίωσε το σύστημα της διανομής και η ζήτηση υπηρεσιών προσέφερε νέες ευκαιρίες σε μικρές επιχειρήσεις. Το μέγεθος των μικρών επιχειρήσεων αστικών υπηρεσιών μπορεί να φανεί σε μια αρχικά βιομηχανική πόλη σαν το Μπράντφορντ, όπου στα μέσα του αιώνα το 82% των ιδιωτικών επιχειρήσεων λειτουργούσαν στο πεδίο της παροχής αστικών υπηρεσιών, και μόλις το 12% στην βιομηχανία μάλλινων υφασμάτων που ήταν και το πεδίο ανάπτυξης της. Το 1801, αντιστοιχούσε ένα κατάστημα ανά 161 κατοίκους, ωστόσο, πενήντα χρόνια αργότερα αντιστοιχούσε ένα κατάστημα ανά 56 κατοίκους. Τα καταστήματα αναπτύσσονταν με ρυθμούς μεγαλύτερους από τον ρυθμό ανάπτυξης του πληθυσμού.²³⁶

Στο Λονδίνο, οι νέοι ιδιοκτήτες καταστημάτων είχαν την ίδια αναλογία ποσοστού με τους μετανάστες στη πόλη σε σχέση με τους γεννημένους σε αυτή. Δηλαδή 45% ήταν οι νέοι ιδιοκτήτες καταστημάτων που προέρχονταν από περιοχές της υπαίθρου ενώ το ποσοστό μετανάστευσης στην πόλη ήταν 46%.²³⁷

Οι μικροαστοί ιδιοκτήτες καταστημάτων επηρέαζαν το μέγεθος της κοινωνικής κινητικότητας, χωρίς να γνωρίζουμε το ύψος του βαθμού αυτού. Μισθωτοί εργάτες κατάφερναν να ανοίξουν μια μικρή επιχείρηση και να έχουν μια τυπική ελευθερία από τους περιορισμούς της μισθωτής εργασίας. Ωστόσο, δεν

²³² Στο ίδιο, Σελ. 79.

²³³ Lane P., ό. π. Σελ. 260.

²³⁴ Lane P., ό. π. Σελ. 264.

²³⁵ Στο ίδιο, Σελ. 267.

²³⁶ Crossick G., Haupt H.G., *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914. EnterpriseFamilyandIndependence*. Routledge, London, 1995. Σελ. 47-48.

²³⁷ Στο ίδιο, Σελ. 70.

επιβεβαιώνεται ότι η μικρή επιχείρηση αυτόματα συντελούσε και στην κοινωνική άνοδο του ιδιοκτήτη, μόνο δυνητικά υπήρχε αυτή η περίπτωση.²³⁸

Παρόλα αυτά οι μικροαστοί καταστηματάρχες κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό στις αγορές ακινήτων τα οποία διέθεταν προς ενοικίαση. Γεγονός που τους τοποθετεί σαν τάξη σε καλύτερη μοίρα από τους μισθωτούς συμπολίτες τους και επιβεβαιώνεται σε κάποιο βαθμό επίσης η κοινωνική κινητικότητα των μικροαστών.²³⁹

Τα καταστήματα όλων των ειδών ήταν και μέρη κοινωνικοποίησης καθώς οι γείτονες εκεί επικοινωνούσαν και συναντούσαν ο ένας τον άλλο.²⁴⁰ Τα καταστήματα αυτά προφανώς συνδιαμόρφωσαν την αστική ηθική και τον νέο «αστικό-βιομηχανικό» πολιτισμό. Η αστική ηθική επιβράβευε την σκληρή εργασία, τη σοβαρότητα, τον ανταγωνισμό και την τήρηση των θρησκευτικών τύπων ως το σήμα κατατεθέν της προσωπικής και εθνικής προόδου. Η ηθική αυτή ήταν μακρινός απόγονος του πουριτανισμού που ήταν πιο διαδεδομένος στη μεσαία τάξη και ήταν η κεντρική ιδέα των ευαγγελιστών κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Παρόμοιες ιδέες διαπότιζαν ωστόσο και την εργατική τάξη.²⁴¹

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα πολλά επαγγέλματα οργανώθηκαν σε συλλόγους, το Βασιλικό Κολέγιο των Ιατρών το 1800, η Κοινωνία των Νομικών το 1825. Οι πολιτικοί μηχανικοί είχαν επαγγελματικό σωματείο από το 1818, οι αρχιτέκτονες το 1837, οι φαρμακοποιοί το 1841 και οι μηχανικοί από το 1847.²⁴² Οι άνθρωποι με πανεπιστημιακή μόρφωση, επαγγελματικά είχαν καλύτερη μοίρα από τους ανθρώπους της εργατικής τάξης, δεν ήταν λίγοι όμως αυτοί που προέρχονταν από οικογένειες της εργατικής τάξης.²⁴³ Την εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης ο κανόνας της κοινωνικής κινητικότητας ήταν η δυσκολία μετακίνησης από μία τάξη σε μια άλλη και κυρίως από την εργατική στην μεσαία τάξη. Όσο προχωρούσαμε στον 19^ο αιώνα το ποσοστό ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία από την εργατική τάξη αυξανόταν.²⁴⁴ Το γυναικείο φίλο, κληρονομούσε την τάξη της από τον πατέρα και την οικογένεια της και αργότερα κατείχε την κοινωνική τάξη του συζύγου, που σε αρκετές περιπτώσεις ήταν καλύτερη από αυτή που κατείχε η γυναίκα από την οικογένεια της. Οι γυναίκες, όμως, της εργατικής τάξης οι οποίες παρέμειναν άγαμες ήταν πιο πιθανό να ανέβουν στην κοινωνική ιεραρχία, διότι όσο προχωρούσαμε σε μια πιο γραφειοκρατική κοινωνία στη Βρετανία, πολλές περιπτώσεις γυναικών εργάστηκαν ως δασκάλες ή ακόμα και δημόσιοι υπάλληλοι γεγονός που τις ξεχώριζε από την εργατική τάξη. Μια ακόμα περίπτωση κοινωνικής αναρρίχησης για τους άνδρες της εργατικής τάξης ήταν τα ένστολα επαγγέλματα όπως των αστυνομικών και των στρατιωτικών.²⁴⁵

Η ζωή των αστών, παρ' όλα αυτά, δεν ήταν μόνον εργασία και εκπαίδευση, αλλά και μικρές καθημερινές απολαύσεις και συνήθειες, που παράλληλα βελτίωναν

²³⁸ Στο ίδιο, Σελ. 78.

²³⁹ Στο ίδιο, Σελ. 124.

²⁴⁰ Στο ίδιο, Σελ. 118.

²⁴¹ Evans Er., ό. π. Σελ. 351.

²⁴² Στο ίδιο, Σελ. 350.

²⁴³ Miles A., Social Mobility in nineteenth-century England. Refresh, vol. Autumn 23, 1996. Σελ. 3.

²⁴⁴ Στο ίδιο, Σελ. 2.

²⁴⁵ Στο ίδιο, Σελ. 4.

και την οικονομική κατάσταση κάποιων κλάδων. Η Βρετανία των αρχών της δεκαετίας του 1780 ήταν ήδη το πιο προηγμένο κράτος στον κόσμο. Η υπεροχή της αυτή αντικατοπτρίζονταν στο υψηλό βιοτικό επίπεδο και στις μορφές κατανάλωσης που παρουσίαζαν μεγαλύτερη ποικιλία από οπουδήποτε αλλού.²⁴⁶ Από το 1830 η κατανάλωση προϊόντων αυξήθηκε σημαντικά, για παράδειγμα οι μπουραρίες από το 1830 εκτοξεύθηκαν από 30.000 σε 50.000 λίγο μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η αγάπη για εσωτερική διακόσμηση στα σπίτια των πλουσίων αλλά και των φτωχότερων, αύξησε το εμπόριο και την παραγωγή επίπλων και αντικειμένων οικιακής χρήσης.²⁴⁷

Λόγου χάρη, οι άνθρωποι όταν βρίσκονταν μακριά από τα ανθρακωρυχεία, στον ελεύθερο τους χρόνο, είχαν πολλές δραστηριότητες και ασχολούνταν με τα σπορ. Η σημασία του ελεύθερου χρόνου και των δραστηριοτήτων είχε επισημανθεί και από τους ανθρακωρύχους αλλά και από την τάξη των εργοδοτών: «τη διασκέδαση πρέπει να την έχεις αλλιώς δεν αξίζει να ζεις».²⁴⁸

Χωρίς αμφιβολία, ωστόσο, ο ελεύθερος χρόνος διασκέδασης και τα σπορ ήταν αντρική υπόθεση στις κοινωνίες των ανθρακωρύχων. Η κοινωνία των ανθρακωρύχων είχε σαφείς έμφυλους διαχωρισμούς, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον ελεύθερο χρόνο και την διασκέδαση καθώς οι γυναίκες δεν συμμετείχαν στα σπορ και η διασκέδαση τους περιοριζόταν μόνο με άλλες γυναίκες στο σπίτι.²⁴⁹

Έμφυλους διαχωρισμούς παρατηρούμε και στους εργασιακούς χώρους. Στην απογραφή του 1851, οι δυο πιο δημοφιλείς κατηγορίες υπαλλήλων-εργατών ήταν πρώτα, με 1.8 εκατομμύρια, οι εργάτες στον γεωργικό τομέα και δεύτεροι οι οικιακοί υπηρέτες, με ένα εκατομμύριο. Οι οικιακοί υπηρέτες αποτελούσαν πάνω από το δέκα τοις εκατό της συνολικής εργατικής τάξης, το 1851, και σχεδόν το 40 τοις εκατό της συνολικής γυναικείας εργατικής δύναμης.²⁵⁰

Η συνεισφορά των παιδιών και των γυναικών στην κλωστοϋφαντουργία ήταν τεράστια. Αμέσως μετά την ψήφιση της εργοστασιακής πράξης του 1833 τα δυο τρίτα της εργατικής δύναμης στην κλωστοϋφαντουργία ήταν γυναίκες και παιδιά. Στην απογραφή του 1841, το 74% των γυναικών ήταν «άνεργες» χωρίς μισθό και 24% ήταν οι άνδρες. Οι γυναίκες που βοηθούσαν τον άνδρα τους στην δουλειά του, ενδεχομένως με μερική απασχόληση, διότι, είχαν και το φορτίο της οικογενειακής φροντίδας, δεν καταγράφονταν ως απασχολούμενες αλλά πιθανώς θεωρούνταν άνεργες από την απογραφή.

Η βοηθητική εργασία των γυναικών, η οποία, υπήρχε από την προβιομηχανική εποχή ήταν υποτιμημένη από τις απογραφές. Σε μια σειρά από επαγγέλματα η παρουσία των γυναικών ήταν σημαντική, ωστόσο, ο μισθός των γυναικών ήταν μικρότερος από αυτόν των ανδρών για την ίδια εργασία και τις ίδιες παραγωγικές αποδόσεις. Οι έκπτωτες γυναίκες και οι πολύ φτωχές για να αποφύγουν

²⁴⁶ Evans Er., ό. π. Σελ. 8.

²⁴⁷ Στο ίδιο, Σελ. 353.

²⁴⁸ Metcalfe A., *Leisure and Recreation in a Victorian Mining Community, the Social Economy of Leisure in North-East England, 1820-1914*. Routledge, Abingdon,oxon, 2006. Σελ. 2.

²⁴⁹ Στο ίδιο, Σελ. 3.

²⁵⁰ Evans Er., ό. π. Σελ. 154.

τα πτωχοκομεία πολλές φορές εργάζονταν ως ιερόδουλες, ανήθικο και πολύ επικίνδυνο επάγγελμα, ωστόσο, δεν μπορούσε να προσδιοριστεί το ποσοστό των γυναικών αυτών.²⁵¹

Το 1821 το 49 τοις εκατό του Βρετανικού πληθυσμού ήταν νεότερο των είκοσι ετών. Το 1835 οι υπολογισμοί του Δρ. Αντρέα Ούρε έδειξαν ότι τα αγόρια που εργάζονταν στα βαμβαουργεία του Λανκασάιρ κέρδιζαν μισθούς μεταξύ του ενός τρίτου και ενός έκτου από έναν ενήλικα άνδρα εργάτη. Συνεπώς, η παιδική εργασία ήταν συμφέρουσα για τους εργοδότες και για τον λόγο αυτό αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1830, 107.000 παιδιά ηλικίας κάτω των δέκα οχτώ ετών εργάζονταν στα εργοστάσια βάμβακος, 29 τις εκατό από το συνολικό εργατικό δυναμικό των εργοστασίων βάμβακος. Μέτρα κατά τις παιδικής εργασίας ή μέτρα προστασίας των ανηλίκων πάρθηκαν από την δεκαετία του 1830 και μετά.²⁵²

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκαν δομικές αλλαγές στην οικονομία και την παραγωγή σε ορισμένες περιοχές της υπαίθρου, οι οποίες προσέλαβαν βιομηχανικό χαρακτήρα μέσω της εντατικής οικοτεχνίας ή της απασχόλησης των κατοίκων της στην βιομηχανία. Μετά το 1815 οι τιμές των αγροτικών προϊόντων και τα τρόφιμα έπεσαν με αποτέλεσμα οι ιδιοκτήτες αγροτικών παραγωγικών κτημάτων προσπαθώντας να εκλογικεύσουν τα έξοδα των κτημάτων τους, μείωσαν τα ημερομίσθια των εργατών τους και πολλοί απέλυσαν εργάτες. Ενώ παράλληλα το γυναικείο φύλο ήταν αυτό που έχασε σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις εργασίας του σε αντίθεση με το αντρικό.²⁵³

Γυναίκες και παιδιά μπορεί να συμπλήρωναν το εισόδημα με την παραγωγή σανού ή τη συγκομιδή, αλλά, εκτός της τοπικής βιομηχανίας, όπως η κατασκευή δαντέλας ή το πλέξιμο του άχυρου στο Μπάκινγκχαμσαϊρ, που επιβίωσαν, δεν είχαν άλλες επιλογές. Εξαιτίας της οικονομικής υστέρησης αυτής, πολύ συχνά οι νότιοι εργάτες βασιζόνταν σε έναν μόνο μισθό. Όσο οι υπηρεσίες στη γεωργία υποχωρούσαν τόσο υποχωρούσε και η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Ανάμεσα στους αγροτικούς υπηρέτες, οι άντρες ξεπερνούσαν τις γυναίκες κατά δύο προς ένα και ανάμεσα στις πιο επισφαλείς αγροτικές εργασίες η αναλογία ήταν είκοσι προς ένα. Οι αριθμοί των γυναικών που εργάζονταν σαν υπηρέτριες σε αγροκτήματα έπεσαν δραματικά κατά την διάρκεια του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα.

Η παλαιά σχέση μεταξύ αγροτικών εργασιών και εντατικής βιομηχανικής εργασίας διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό στα βιομηχανικά κέντρα της βόρειας Αγγλίας όπου η αγορά εργασίας είχε συνολικά καλύτερη ισορροπία, καθώς στη Βόρεια Αγγλία, οι αρνητικές όψεις της νότιας εργατικής ζωής, όπως, οι χαμηλοί μισθοί, δομική υποαπασχόληση, φτώχη στέγαση και γενική αποθάρρυνση, κυρίως αποφεύχθηκαν.²⁵⁴

Στην κεντρική Αγγλία, το εμπόριο και η βιομηχανία ήταν αυτό που έδωσε στο Μπέρμιγχαμ την τεράστια ανάπτυξη του. Ο Τοκβίλ για το Μπέρμιγχαμ ανέφερε την οικονομική και βιομηχανική ζωντάνια της πόλης, «όλα ήταν μαύρα αλλά σε κάθε

²⁵¹ Στο ίδιο, Σελ. 156-157.

²⁵² Στο ίδιο, Σελ. 157-158.

²⁵³ Στο ίδιο, Σελ. 177.

²⁵⁴ Στο ίδιο, Σελ. 179.

περίπτωση κέρδιζαν χρυσό ή ασήμι».²⁵⁵ Τα χρέη των φτωχών στο Μπέρμιγχαμ το 1818 ήταν 61.928 λίρες και μόνο 4000 νοικοκυριά μπόρεσαν να πληρώσουν του απαιτούμενους φόρους λόγω την οικονομικής κρίσης που είχε ξεσπάσει το 1814. Οι κάτοικοι 14.000 νοικοκυριών ήταν πολύ φτωχοί για να πληρώσουν τους φόρους. Το έτος 1834, ο αριθμός των οικιών ήταν 31.000 και τα χρέη των φτωχών μόνο 44.312 λίρες. Τα χρόνια που ακολούθησαν το 1818 ήταν πολύ παραγωγικά και τα οικονομικά της πόλης αυξήθηκαν συνολικά.²⁵⁶

Στη φορολογική ανάλυση του Μπέρμιγχαμ, φαίνεται ότι, η ανώτερη οικονομικά τάξη, με αναλογία πληθυσμού ενός εβδόμου, πληρώνει φόρο σε αναλογία τριών τετάρτων επί του συνόλου των φορολογικών εσόδων. Αντιθέτως, η τρίτη και ασθενέστερη οικονομική τάξη, με αναλογία πληθυσμού πάνω από το μισό του συνολικού, πληρώνει ετήσιο φόρο μόνο κατά το ένα δέκατο έκτο του συνολικού ποσού. Η μεσαία τάξη, με αναλογία πληθυσμού περί το ένα τρίτο, πληρώνει ετησίως το ένα έβδομο του ποσού. Σύμφωνα με τον Τοκβίλ η φορολογική αυτή σχέση φαινόταν αρκετά προοδευτική.^{257, 258}

Οι αριθμοί, ωστόσο, ήταν παραπλανητικοί, διότι, το εισόδημα ενός ειδικευμένου εργάτη στη δεκαετία του 1830 ήταν περίπου 45 λίρες ετησίως και ο φόρος του 23 σελίνια περίπου, μια αναλογία ένα προς διακόσια. Της ανώτερης και μεσαίας τάξης, η αναλογία εισοδήματος προς φόρο ήταν ένα προς τρακόσια. Αν αναλογιστούμε ότι οι βασικές ανάγκες των ανθρώπων είχαν περίπου την ίδια αξία, τότε καταλαβαίνουμε ότι η φορολογία αν υπολογιστεί με κριτήριο τις βασικές ανάγκες και τα εισοδήματα πλήττει σε μεγάλο βαθμό την τρίτη κοινωνικά τάξη.²⁵⁹

Το 1835, ο εργοστασιάρχης Smith, ανέφερε ότι οι μισθοί μειώνονταν, ενώ παράλληλα μειώνονταν και οι τιμές των τροφίμων πιο πολύ σε αναλογία με τους μισθούς. Κατά κύριο λόγο αυτό συνέβη από τον ανταγωνισμό των διεθνών και εσωτερικών αγορών στα τρόφιμα. Συνεπώς, η πτώση των ημερομισθίων ήταν το κίνητρο για εργασία και αύξηση της παραγωγής. Μια πιθανή αύξηση των τιμών των τροφίμων, που θα έπληττε την τρίτη τάξη, ίσως επανέφερε τους νόμους για τα σιτηρά (Corn Laws).²⁶⁰

Στο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας του Connel (Κόννελ), ίσως το μεγαλύτερο του Μάντσεστερ, εργάζονταν 1500 εργάτες, εξήντα εννέα ώρες την εβδομάδα (έντεκα με δώδεκα ώρες την ημέρα). Ο μέσος όρος του εβδομαδιαίου μισθού ήταν έντεκα σελίνια. Ο Κόννελ θεωρούσε ότι μπορούσε ο εργάτης να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις του αλλά συνήθως οι εργάτες ήταν απερίσκεπτοι. Ο Τοκβίλ ανέφερε ότι με έξι σελίνια την εβδομάδα ήταν πολύ δύσκολο να ζήσει κάποιος. Σε αυτό το εργοστάσιο οι μισθοί των εργατών έφεταν συνέχεια. Προσπαθούσαν να βρουν συνεχώς τρόπους για να μειώνουν τους μισθούς των εργατών με το να ανεβάζουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών. Τα τρία τέταρτα

²⁵⁵ DeTocqueville Al., ό. π. Σελ. 94.

²⁵⁶ Στο ίδιο, Σελ. 98.

²⁵⁷ Στο ίδιο, Σελ. 98-99.

²⁵⁸ Ετησίως φόρος ανώτερης τάξης πάνω από 12 λίρες, μεσαίας τάξης πάνω από 1 λίρα και τρίτης, 23 σελίνια 1/4 της λίρας περίπου. DeTocquevilleAl., ό. π. Σελ. 99-100.

²⁵⁹ Μέσο όρο εισοδημάτων Τρίτη τάξη περί τις 40-45 λίρες ετησίως, μεσαία τάξη περί τις 300 λίρες ετησίως, ανώτερη τάξη περί τις 4.000 λίρες ετησίως. Davies N., Europe. A History. Pimlico. London. 1996. Σελ. 781. \ Lieven D., The Aristocracy in Europe, 1815-1914. Columbia un. press. New York. 1993. Σελ. 21-25.

²⁶⁰ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 100.

του αριθμού των εργατών στο εργοστάσιο του Κόννελ ήταν γυναίκες και παιδιά, καθώς η σωματική δύναμη δεν ήταν σημαντική για την φύση της εργασίας αυτής, επίσης οι μισθοί των παιδιών και των γυναικών ήταν μικρότεροι των ανδρών. Ένα σύστημα μοιραίο για την εκπαίδευση των παιδιών και άδικο για τις γυναίκες προσπάθεια στην εργασία.²⁶¹

Η προσφορά εργασίας στα νέα βιομηχανικά κέντρα ήταν μεγάλη αλλά ο κοινωνικός αντίκτυπος ήταν δραματικός. Ο βαθμός παιδικής θνησιμότητας στο Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ ήταν μεγαλύτερος από ό,τι σε προηγούμενες εποχές λόγω των μολυσμένων πόσιμων υδάτων, σύμφωνα με τα στοιχεία του ιατρού Χόλλαντ το 1843 και εξαιτίας άλλων παραγόντων όπως ήδη αναφέραμε στο παρόν κεφάλαιο.²⁶² Το Λίβερπουλ ήταν μια όμορφη πόλη. Η φτώχεια στην πόλη τόσο μεγάλη όσο σχεδόν και του Μάντσεστερ, ωστόσο, ήταν κρυμμένη. Πενήντα χιλιάδες άνθρωποι ζούσαν σε υπόγεια και άλλοι εξήντα χιλιάδες Ιρλανδοί είχαν την ίδια τύχη.²⁶³ Η αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη μετανάστευση από την αγγλική ύπαιθρο και τον υψηλό βαθμό γονιμότητας των νέων ζευγαριών. Όσο η μεσαία τάξη μετακινούνταν προς τα πιο καθαρά και αραιοκατοικημένα προάστια των πόλεων, τόσο στα σπίτια τα οποία άφηναν πίσω τους αυξάνονταν ή στοιβάζονταν σε αυτά περισσότεροι άνθρωποι, μειώνοντας τα ενοίκια της εργατικής τάξης ενώ παράλληλα αυξάνονταν οι κίνδυνοι ασθενειών και επιδημιών από τις άσχημες και ανθυγιεινές συνθήκες διαβιώσεις των εργατών. Σε όλα τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα ο αριθμός των κατοίκων στις κατοικίες της εργατικής τάξης αυξανόταν σε όλο σχεδόν το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.²⁶⁴

Η τροφή και η ένδυση των εργατών και των οικογενειών τους ήταν κακής ποιότητας.²⁶⁵ Το φαινόμενο της νοθείας των τροφίμων και των ποτών ήταν έντονο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, γεγονός, που πιθανόν επιβεβαίωνε ότι η ποιότητα ζωής των ανθρώπων της εργατικής τάξης μειώθηκε σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές, εκτός ενδεχομένως των μισθών.²⁶⁶ Βεβαίως, τους καλούς μεσοαστούς πελάτες δεν ήθελαν τα καταστήματα να τους ξεγελάσουν, διότι, αν γίνονταν γνωστή η ατασθαλία τους, θα έχαναν την πελατεία τους.²⁶⁷ Η πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης ωφέλησε κατά κύριο λόγο την μεσαία και ανώτερη αστική τάξη, η οποία αυξήθηκε κατά το ένα πέμπτο με ένα έκτο του συνόλου της Βρετανικής κοινωνίας.²⁶⁸ Οι αλλαγές στην κοινωνία της Βρετανίας θα επέλθουν αργά και σταθερά μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.²⁶⁹

Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες την περίοδο της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, το προσδόκιμο ζωής ανήλθε από τα 25 έτη στα 40 μεταξύ των ετών 1780 και 1840. Ο βρετανικός πληθυσμός εμφανίζεται πιο υψηλός την ίδια περίοδο γεγονός που πιθανόν αντανάκλα τη βελτίωση στη διατροφή του. Το 1840 η κατανάλωση κόκκινου κρέατος μειώθηκε σε σχέση με το 1780, ωστόσο

²⁶¹ Στο ίδιο, Σελ. 108.

²⁶² EvansEr., ό. π. Σελ. 197.

²⁶³ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 110.

²⁶⁴ Evans Er., ό. π. Σελ. 197.

²⁶⁵ Engels F., ό. π. Σελ. 67-68.

²⁶⁶ Evans Er., ό. π. Σελ. 197-198.

²⁶⁷ Engels F., ό. π. Σελ. 69.

²⁶⁸ Evans Er., ό. π. Σελ. 349.

²⁶⁹ Στο ίδιο, Σελ. 197-198.

αυξήθηκε η κατανάλωση σιτηρών και άρτου καθώς στο βορρά η χρήση της πατάτας αυξανόταν συνεχώς, και μαζί της η θεραπευτική αξία των τροφών.²⁷⁰

Παρά την αρνητική εικόνα των συνθηκών διαβίωσης που είχαν οι περισσότερες βιομηχανικές ή μη πόλεις της Βρετανίας, στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, υπήρχαν και κάποιες λίγες πόλεις που έδειχναν μια τάση για βελτίωση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων όλων των τάξεων όπως λόγου χάρη το Μπέρμιγχαμ. Για το Μπέρμιγχαμ, ο Ένγκελς περιέγραψε την πόλη με παρόμοια στοιχεία όπως τις προηγούμενες, αλλά μόνο για τα παλαιά μέρη της πόλης που βρίσκονταν κοντά στο κέντρο της. Σε κάποιες περιοχές οι οικίες ήταν χτισμένες με πιο ορθολογικό τρόπο και ήταν πιο αξιοπρεπείς. Ακόμα και στις παλαιότερες οικίες ο αριθμός των κατοίκων ήταν αρκετά μικρότερος σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων στο Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ.²⁷¹ Η πράξη του 1828, για ελεύθερη δράση των τοπικών αρχών, έδινε την δυνατότητα να βελτιωθεί η πόλη του Μπέρμιγχαμ σε επίπεδο καθαριότητας, φωτισμού, αστυνόμευσης και βελτίωσης της αγοράς της πόλης.²⁷² Το αποτέλεσμα, των καλύτερων συνθηκών διαβίωσης του Μπέρμιγχαμ, φάνηκε στις περιόδους επιδημιών. Οι κάτοικοι είχαν πολύ λιγότερα θύματα κατ' αναλογία από άλλες πόλεις, ακόμα και αυτές, που ήταν σε πολύ κοντινή απόσταση από το Μπέρμιγχαμ.²⁷³

Η περιγραφή της πόλης του Μάντσεστερ από τον Τοκβίλ δε διέφερε σχεδόν σε τίποτα από την περιγραφή του Ένγκελς για την ίδια πόλη. Η διασταύρωση αυτή των δυο ιστορικών πηγών ήταν πολύ σημαντική και για την εικόνα αλλά και για τη μελέτη της περιόδου. Οι δυο ιστορικές πηγές, μας βοήθησαν να συναγάγουμε, όσο πιο κοντά στην πραγματικότητα γινόταν, συμπεράσματα για την οικονομική και κατ' επέκταση την κοινωνική κατάσταση, όχι μόνο της πόλης του Μάντσεστερ αλλά και γενικότερα των πόλεων που αναφέρονται στα δύο έργα του Ένγκελς και του Τοκβίλ. Οι πόλεις αυτές ήταν αντιπροσωπευτικό δείγμα της εποχής, σχεδόν, για το σύνολο των πόλεων της Βρετανίας, από το 1780 έως το 1850 περίπου, που ήταν και η πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης στην Βρετανία.²⁷⁴

Το Μάντσεστερ ήταν το κύριο λιμάνι υποδοχής πρώτων υλών από την Αμερική, με τρία κανάλια και σιδηρόδρομο έφταναν τα προϊόντα σε ολόκληρη την Βρετανία. Η παραγωγή της πόλης βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην παραγωγή βαμβακερών υφασμάτων και κλωστών. Μεταξύ των εργατών βρίσκονταν άνθρωποι που συνέρρεαν από την ύπαιθρο, σε ολόκληρη σχεδόν την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Στην ύπαιθρο οι μισθοί είχαν υποβιβαστεί σε πολύ χαμηλό επίπεδο, κρατώντας, έτσι, με την μετακίνηση των ανθρώπων αυτών τα ημερομίσθια του Βρετανού εργάτη σε σχετικά χαμηλό επίπεδο αν λάβουμε υπόψη τις βασικές του ανάγκες.

²⁷⁰ Στο ίδιο, Σελ. 192-193.

²⁷¹ Engels F., ό. π. Σελ. 51.

²⁷² De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 110.

²⁷³ Engels F., ό. π. Σελ. 51.

²⁷⁴ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 106-107.

Στο Μάντσεστερ οι κάτοικοι ζούσαν σε υπόγεια και σε κάποιες οικίες ο αριθμός των ανθρώπων άγγιζε τους δέκα τρείς με δέκα τέσσερεις, αντιθέτως, στο Μπέρμιγχαμ σχεδόν σε κάθε οικία ζούσε μία οικογένεια.²⁷⁵

Στο Μάντσεστερ η πόλη ήταν ακάθαρτη με λασπωμένους δρόμους και σχεδόν χωρίς πεζοδρόμια. Στο Μπέρμιγχαμ η πόλη ήταν σαφώς πιο καθαρή και καλύτερα οργανωμένη. Στο Μάντσεστερ υπήρχαν λίγοι μεγαλοβιομήχανοι και χιλιάδες εργάτες η μεσαία τάξη ήταν πολύ μικρή σε μέγεθος. Στο Μπέρμιγχαμ υπήρχαν λίγες στον αριθμό μεγάλες βιομηχανίες και πολλές μικρές βιομηχανίες. Στο Μάντσεστερ οι εργάτες αριθμούσαν δύο με τρείς χιλιάδες στα εργοστάσια. Στο Μπέρμιγχαμ πολλοί εργαζόνταν στο σπίτι τους ή σε μικρά εργαστήρια από κοινού με τον εργοδότη τους. Στο Μάντσεστερ υπήρχε ζήτηση για εργασία σε γυναίκες και παιδιά. Στο Μπέρμιγχαμ υπήρχε ζήτηση ανδρικών και ελάχιστα γυναικείων ή παιδικών εργατικών χεριών. Η εξωτερική εμφάνιση των ανθρώπων στο Μάντσεστερ διέφερε από αυτήν στο Μπέρμιγχαμ. Στο Μπέρμιγχαμ οι κάτοικοι της εργατικής τάξης φαίνονταν πιο υγιείς, πιο καλοβαλμένοι, πιο μεγάλοι σε ηλικία και πιο ηθικοί σε σχέση με αυτούς του Μάντσεστερ.²⁷⁶

Η βιομηχανική επανάσταση έσπασε τις παραδοσιακές αρχές και η εκβιομηχάνιση επέδρασε καταλυτικά στην κοινωνία της Βρετανίας και επέφερε μεγάλες αλλαγές.²⁷⁷ Οι νέες βιομηχανικές πόλεις άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνία ολόκληρης της Βρετανίας. Ένας ιερέας από το Μάντσεστερ ανέφερε ότι, «δεν υπήρχε πόλη στο κόσμο όπου η απόσταση μεταξύ πλούσιου και φτωχού ήταν τόσο μεγάλη». Η αποξένωση των ανθρώπων της πόλης ήταν τόσο έντονη που ο ίδιος ιερέας αναφέρει. «Υπήρχε λιγότερη επικοινωνία μεταξύ του εργοδότη της βιομηχανίας και του εργάτη του, από ότι μεταξύ του Δούκα του Γουέλινγκτον και του πιο ταπεινού εργάτη της γης του».²⁷⁸

Η σύγκριση του Μπέρμιγχαμ και του Μάντσεστερ μας έδωσε την εικόνα δυο διαφορετικών νέων βιομηχανικών μεγαλουπόλεων με σαφέστατη διαφορά στις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων της εργατικής τάξης υπέρ του Μπέρμιγχαμ.

Η Γλασκόβη και το Εδιμβούργο παρουσιάζουν την ίδια εικόνα με τις άλλες μεγάλες πόλεις.²⁷⁹ Ωστόσο, τον Αύγουστο του 1833, ο Τοκβίλ επισκέφτηκε την πόλη της Οξφόρδης, η οποία, τον θάμπωσε με την μεσαιωνική ομορφιά της και τα δέκα εννέα γοτθικού αρχιτεκτονικού ρυθμού πανεπιστήμια της.²⁸⁰

Τα πανεπιστήμια ήταν το σύμβολο των αλλαγών και των νέων ιδεών, πολιτικών και πολιτισμικών και εξέφραζαν τις αλλαγές που είχαν επέλθει στην Βρετανική κοινωνία. Αρχικά στην Αγγλία η εκκλησία χειριζόταν σχεδόν τα πάντα, τους γάμους, την εκπαίδευση, την ανακούφιση των φτωχών, την περίθαλψη. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έπειτα η αύξηση του πληθυσμού επέφερε και στις βιομηχανικές περιοχές, τις ίδιες κοινωνικές αλλαγές που ήδη είχαν διαμορφωθεί στα μεγάλα λιμάνια. Η κοινωνική ζωή των εργατών βρίσκονταν πια γύρω από τις

²⁷⁵ Στο ίδιο, Σελ. 104.

²⁷⁶ Στο ίδιο, Σελ. 104-105.

²⁷⁷ Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750.*, ό. π. Σελ. 66.

²⁷⁸ Στο ίδιο, Σελ. 68.

²⁷⁹ Engels F., ό. π. Σελ. 52.

²⁸⁰ DeTocqueville Al., ό. π. Σελ. 48.

μπυραρίες και όχι γύρω από τους θεσμούς των εργοδοτών και τις εκκλησιαστικές αρχές. Αυτό από μόνο του δε δηλώνει την ανάπτυξη μιας επιμέρους κουλτούρας, ωστόσο, βεβαιώνει μια πιο αυτόνομη εργατική τάξη.²⁸¹

Το 1761 πολλοί ενέτασαν στο λαό τους κατόχους περιουσίας όπως, τους μέσους γαιοκτήμονες, τους εργοστασιάρχες, τους εμπόρους και τους ιδιοκτήτες ακίνητων. Η περιουσία τους, τους έδωσε το ενδιαφέρον για την κυβέρνηση αλλά και τις μεθόδους διακυβέρνησης.²⁸² Στα πλαίσια των πολιτικών διεκδικήσεων της νέας αστικής τάξης ξέσπασαν, το 1767, εξεγέρσεις για τον καθορισμό κατώτατου μισθού από τους εργάτες.²⁸³

Ωστόσο, η τάση χειραφέτησης της εργατικής τάξης εμφανίζεται έντονα σε μια μικρή δορυφόρο πόλη του Μάντσεστερ, το Oldham(Ολντχαμ). Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο εργατικός πληθυσμός στο Oldham συνθέτονταν κυρίως από χωρίς περιουσία ημερομίσθιους εργάτες όπως: ανθρακωρύχοι, πιλοποιοί, υφαντές(πάνω από πενήντα τοις εκατό). Το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζόταν σε περίπου 20 με 25 οικογένειες γαιοκτημόνων- εργοστασιάρχων. Οι μαζικές αντιδράσεις κάθε είδους ήταν εξαιρετικά σπασμωδικές και οι αντιδράσεις περιορίζονταν σε μια χούφτα οικογενειών που λειτουργούσαν μυστικά. Τον περισσότερο χρόνο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού παρέμενε αποτελεσματικά υπό έλεγχο, λόγω του ισχυρού συστήματος εκφοβισμού.²⁸⁴

Η πρώτη μεγάλη κρίση του βιομηχανικού καπιταλισμού ξέσπασε, το 1793, κατά την διάρκεια των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης. Η κρίση συνδυάστηκε με απότομη αύξηση των τιμών των τροφίμων και απότομη μείωση των μισθών. Το ίδιο έτος, εμφανίστηκαν οι πρώτες οδομαχίες στο Oldham, στις οποίες ενεπλάκη η πολιτοφυλακή του Yorkshire.²⁸⁵

Το 1811-12 στο Oldham οργανώθηκαν ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα που αιτούνταν αύξηση των μισθών. Οι εργάτες στην ύφανση χτύπησαν με βίαιο τρόπο τους γαιοκτήμονες με αποτέλεσμα να σταλθεί στρατιωτικό σώμα 12.000 αντρών για να εκφοβίσουν και να σταματήσουν βιαίως τις εξεγέρσεις.²⁸⁶

Οι έντονες αλλαγές που συντελούνται στην πρώιμη βιομηχανική επανάσταση, από κοινού με την συγκυρία των ναπολεόντειων πολέμων που προκάλεσαν μεγάλη οικονομική κρίση στην Αγγλία, οδήγησαν στην εμφάνιση αντιδραστικών κινήματων , όπως οι Λουδδίτες. Από το 1811 έως το 1813 στην Βόρεια και Ανατολική Αγγλία. Οι Λουδδίτες αντέδρασαν στην πίεση που δέχονταν από τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, έσπασαν τα μηχανήματα τους και εναντιώθηκαν στην τεχνολογία, χωρίς ωστόσο, να έχουν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα ή απαιτήσεις για πολιτικές

²⁸¹ Foster J., ό. π. Σελ. 28.

²⁸² Morris R., *Class and Class Consciousness in the Industrial Revolution 1780-1850*, Macmillan ltd, London, 1979. Σελ. 19.

²⁸³ Στο ίδιο, Σελ. 17.

²⁸⁴ Στο ίδιο, Σελ. 32.

²⁸⁵ Στο ίδιο, Σελ. 34.

²⁸⁶ Στο ίδιο, Σελ. 38.

μεταρρυθμίσεις και επανάσταση.²⁸⁷ Λίγο αργότερα εμφανίζεται το κίνημα των Χαρτιστών που η δράση του εκτείνεται από το 1838 έως το 1848.²⁸⁸

Η βιομηχανική επανάσταση επέφερε και την νέα βιομηχανική κοινωνία.²⁸⁹ Ο παλαιός τύπος κοινωνικής δομής κατέρρευσε υπό το βάρος της βιομηχανικής επέκτασης και η κοινωνική δομή μεταμορφώθηκε στην πολιτισμική οργάνωση της εργατικής κοινότητας. Οι οικονομικές κρίσεις και οι επιπτώσεις τους πόλωσαν την εργατική τάξη ενάντια στην τάξη των εργοδοτών και μοιραία εμφανίστηκε ο ιακωβινισμός στις χαμηλές τάξεις. Μετά το 1819, ωστόσο, η σταθεροποίηση των μισθών και των τιμών των τροφών είχαν ως αποτέλεσμα να ελαττωθούν απότομα οι ριζοσπαστικές κινήσεις των εργατών.²⁹⁰ Για την καταστολή των ριζοσπαστικών οργανώσεων αναπτύχθηκε η τοπική διοίκηση.²⁹¹ Τα εργατικά σωματεία ανέλαβαν τον ρόλο των διαπραγματεύσεων μεταξύ κράτους, εργατών και εργοδοτών και αποσυμπίεσαν τις κοινωνικές πιέσεις, ωστόσο, τον ρόλο αυτό τον ανέλαβαν μετά το 1824, διότι μέχρι τότε οι οργανώσεις εργατικών σωματείων ήταν παράνομες.²⁹²

Η κατάσταση των φτωχών ταλάνιζε την αγγλική κοινωνία. Ο αριθμός των απόρων αυξανόταν σε ανησυχητικό βαθμό. Γεγονός το οποίο σε κάποια έκταση οφείλεται στην επίδραση του νόμου. Η μεγάλη οικονομική κρίση της περιόδου προκάλεσε αύξηση της φτώχειας, η οποία, επιμηκύνθηκε από τον νόμο περί πτωχών (Poor Law) το 1832-33.²⁹³ Ο Τοκβίλ θεωρούσε ότι η πρωταρχική αιτία αυτού του κακού ήταν ο τρόπος, με τον οποίο, η ιδιοκτησία της γης δεν καταμεριζόταν σωστά. Στην Αγγλία του 1833, ο αριθμός των κατόχων γης είχε την τάση να μειώνεται αντί να αυξάνεται και ο αριθμός των προλετάρων να αυξάνεται αδιάκοπα. Ιδέες για αναδιανομή της γης δεν θεωρούνταν για την εποχή τους εφαρμόσιμες, διότι, η αγροτική παραγωγή για να είναι βιώσιμη και παραγωγική έπρεπε να καλλιεργείται σε μεγάλου μεγέθους εκτάσεις, ανά παραγωγό.²⁹⁴

Ο νόμος περί απόρων (Poor Law Act) του 1834, ήταν το σήμα κατατεθέν μιας εποχής η οποία αλλάζει και η προστασία του αδυνάτου καταργείται ενώ η φτώχεια μετατρέπεται σε «έγκλημα». Οι άποροι περιορίστηκαν σε πτωχοκομεία, που έμοιαζαν με φυλακές, χωρίζοντας βιαίως τον σύζυγο από τη σύζυγο και τα παιδιά με σκοπό να τιμωρήσουν τους φτωχούς για την ένδειά τους, αποθαρρύνοντας τους από τον πειρασμό της τεκνοποίησης επιπλέον απόρων. Ποτέ, ωστόσο, δεν εφαρμόστηκε πλήρως ο νόμος περί απόρων, διότι οι φτωχοί αντιστάθηκαν στις ακρότητες του

²⁸⁷ Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, ό. π. Σελ. 74.

²⁸⁸ Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, ό. π. σελ. 75., \Derek G., *Regional Transformation and Industrial Revolution, A Geography of the Yorkshire Woollen Industry*, The Macmillan Press Ltd, London and Basingstoke, 1982. Σελ. 162-185.

²⁸⁹ Η λέξη σοσιαλισμός χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά στην Αγγλία από τον Ρόμπερτ Οουεν, ο οποίος ήταν ένας από τους πολλούς που συμπαραστάθηκαν στους εργάτες των εργοστασίων τους. Ο Οουεν στο εργοστάσιό του προσπάθησε να βελτιώσει την ζωή των εργατών του, ανοίγοντας σχολείο για τα μικρά παιδιά, ενώ το απόγευμα, λειτουργούσε το σχολείο, για τα μεγαλύτερα παιδιά και τους ενήλικες που ήθελα να μορφωθούν, θεμελιώνοντας επίσης ένα είδος συντροφικότητας μεταξύ των υπαλλήλων του και του ίδιου. Lane P., ό. π. Σελ. 269-270.

²⁹⁰ Foster J., ό. π. Σελ. 39-40.

²⁹¹ Στο ίδιο, Σελ. 50.

²⁹² Στο ίδιο, Σελ. 46.

²⁹³ De Tocqueville Al., ό. π. Σελ. 73.

²⁹⁴ Στο ίδιο, Σελ. 72.

νόμου και με την πάροδο του χρόνου η φτώχεια δε χαρακτηριζόταν ως αδίκημα. Από το 1830 έως το 1850 πάνω από το δέκα τοις εκατό στην Αγγλία ήταν άποροι.²⁹⁵

Πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε και την συμμετοχή των νέων αστικών στρωμάτων των πόλεων της βιομηχανικής εποχής στον εθνικό πλούτο, η οποία ήταν πολύ σημαντική για την διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης ολόκληρης της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης. Υπήρχαν αρκετές βιομηχανίες στην πρωτεύουσα και τα προάστια της, ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας της πόλης στηριζόταν στο εμπόριο και τις οικονομικές συναλλαγές. Επομένως, τα εισοδήματα της μεσαίας τάξης του Λονδίνου προέρχονταν κατά κύριο λόγο από εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές. Η μεσαία τάξη του Λάνκασαϊρ και του Γιόρκσαϊρ προερχόταν κυρίως από τον κλάδο της βιομηχανίας, ωστόσο, τα λιμάνια των περιοχών αυτών είχαν πολλούς μεσοαστούς που σχετιζόνταν με το εμπόριο και τις οικονομικές συναλλαγές.²⁹⁶

Τα έσοδα που παρήχθησαν από τη μεσαία τάξη του Λονδίνου συνολικά ήταν το 50 τοις εκατό του εθνικού συνόλου των εισοδημάτων της μεσαίας τάξης την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων. Την ίδια περίοδο τα εισοδήματα της μεσαίας τάξης που παρήχθησαν στις βιομηχανικές περιοχές του Λάνκασαϊρ και του Υόρκσαϊρ ήταν περίπου 10 τοις εκατό επί του εθνικού συνόλου. Τριάντα πέντε χρόνια μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, οι δύο βιομηχανικές περιοχές αντιπροσώπευαν το 22 με 23 τοις εκατό του εθνικού συνόλου της μεσαίας τάξης και η μεσαία τάξη του Λονδίνου υποχώρησε στο 42 τοις εκατό περίπου. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και έπειτα το ποσοστό του Λάνκασαϊρ και του Γιόρκσαϊρ σταδιακά μειώνεται, ενώ το ποσοστό του Λονδίνου αυξάνεται.²⁹⁷

Η βιομηχανική επανάσταση, η αστικοποίηση και η εμπορική επανάσταση ανέδειξαν, μια μεσαία και ανώτερη αστική τάξη πιο παραδοσιακών επαγγελματικών μορφών όπως τραπεζιτών και εμπόρων, παράλληλα εμφανίστηκε μια μεσαία τάξη πρωτοπόρων δικηγόρων και ιατρών και ανέπτυξαν οικονομικά την βρετανική αριστοκρατία. Όλοι επωφελήθηκαν από αυτούς που ήταν πρωτοπόροι στην οικονομία δηλαδή τους βιομήχανους –επιχειρηματίες. Αυτή η νέα και δυναμική κατηγορία επιχειρηματιών που πρωτοπόρησαν στο βιομηχανικό καπιταλισμό της ατμομηχανής και των νέων τεχνολογιών ήταν η κατηγορία ανθρώπων που απόλαυσαν λιγότερο κατά αναλογία, οικονομικά αλλά και κοινωνικά, την τεράστια ανάπτυξη της βιομηχανικής επανάστασης.²⁹⁸

Η βιομηχανική επανάσταση ήταν μια διαδικασία οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών η οποία συχνά άφησε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού πιο φτωχές από ότι ήταν στην προβιομηχανική περίοδο. Οι οικονομικές κρίσεις έκαναν πολλούς ανθρώπους ευάλωτους ακόμα και αυτούς που το επίπεδο διαβίωσης τους ήταν σε ισορροπία ή βελτιωνόταν.²⁹⁹

Η σύνδεση των επιχειρήσεων, παράλληλα με την οικονομική σύνδεση σχεδόν όλων των παραγωγικών μονάδων στην καπιταλιστική βιομηχανική οικονομία, έκανε

²⁹⁵ Στο ίδιο, Σελ. 70.

²⁹⁶ Rubinstein W., *Capitalism, Culture, and Decline in Britain 1750-1990*, Routledge, London, 1994. Σελ. 28.

²⁹⁷ Στο ίδιο, Σελ. 28.

²⁹⁸ Στο ίδιο, Σελ. 31.

²⁹⁹ Deane Ph., ό. π. Σελ. 241.

το οικονομικό αυτό σύστημα αρκετά ευάλωτο σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Εάν κάποιος κλάδος της οικονομίας παρουσίαζε προβλήματα ή καταστρεφόταν οικονομικά, τότε, λόγω της διασύνδεσης όλων των τομέων της οικονομίας, μεταφερόταν διαδοχικά σε ολόκληρη την οικονομική παραγωγή, δημιουργώντας προϋποθέσεις συνολικής οικονομικής κρίσης.³⁰⁰

Η βελτίωση των εισοδημάτων, έστω και προσωρινά ανά περιόδους, οι επενδύσεις στις μεταφορές και στην επικοινωνία και η σταθερή εύρεση τροφής στις αγορές, η αύξηση των σχολείων και η αύξηση του αριθμού εγγραμμάτων ήδη από την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης, πιθανόν, προσέφεραν αρκετά στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής.³⁰¹

Έγιναν αυξήσεις των μισθών στο σύνολο της χώρας, ωστόσο, οι αυξήσεις αυτές ποικίλουν από περιοχή σε περιοχή και από επάγγελμα σε επάγγελμα. Πολλές ήταν οι φορές που παρατηρήθηκε πτώση των μισθών σε κάποιες περιοχές.³⁰² Ανάλογες ήταν και οι αυξομειώσεις των τιμών των αγαθών και των μεταφορών.³⁰³ Παρά το γεγονός ότι η εκβιομηχάνιση ανέβασε το βιοτικό επίπεδο, ωστόσο, ήταν αρκετά ευάλωτο στις οικονομικές κρίσεις.³⁰⁴ Η Βιομηχανική Επανάσταση δεν κατόρθωσε να ανταμείψει σε πλήρη έκταση την εργατική τάξη. Σύμφωνα, ωστόσο, και με τον Ashton η αποτυχία πρέπει να αποδοθεί στις ανεπάρκειες των διοικητικών και όχι των οικονομικών διεργασιών.³⁰⁵ Η πραγματική βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης, σε ολόκληρη την κοινωνία της Βρετανίας, εμφανίζεται από το 1840 και μετά.³⁰⁶

Συμπεράσματα

Η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν ο σταθεροποιητικός παράγοντας μεταξύ της ανάπτυξης των πόλεων και της υπαίθρου, ενώ παράλληλα οι τρεις αυτές οικονομικές κατηγορίες λειτουργούσαν ισομερώς και σε σχέση μεταξύ τους με αποτέλεσμα την συνολική οικονομική ανάπτυξη της Βρετανικής κοινωνίας. Αν μια από τις τρεις αυτές κατηγορίες υστερούσε έναντι των υπολοίπων η οικονομική ανάπτυξη και παραγωγή θα διακόπτονταν με αποτέλεσμα τον τερματισμό της βιομηχανικής και κάθε είδους ανάπτυξης. Στην αρμονική σχέση μεταξύ των τριών οικονομικών κατηγοριών, όπως ήδη αναφέραμε, συνέδραμαν σε μεγάλο βαθμό οι φιλελεύθερες αλλαγές στην πολιτική και στην οικονομία με την αποστασιοποίηση του κράτους από τις συντεχνιακές απαιτήσεις όπως και την ελευθερία της μετακίνησης του κεφαλαίου σε πιο «ελεύθερα» οικονομικά τοπία όπως κάποιες περιοχές της υπαίθρου. Η αύξηση του πληθυσμού στα νέα βιομηχανικά κέντρα οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην

³⁰⁰ Στο ίδιο, Σελ. 242.

³⁰¹ Στο ίδιο, Σελ. 260, 279.

³⁰² Στο ίδιο, Σελ. 261.

³⁰³ Στο ίδιο, Σελ. 263.

³⁰⁴ Στο ίδιο, Σελ. 254.

³⁰⁵ Ashton T., *Η Βιομηχανική Επανάσταση*. Μτφρ. Γολέμη Α., Τόπος, Αθήνα, 2007. Σελ. 162.

³⁰⁶ Deane Ph., ό. π. Σελ. 268.

βιομηχανική επανάσταση όπως και στις περισσότερες πόλεις της Βρετανίας. Εν τούτοις, η πληθυσμιακή ανάπτυξη ήταν αιτία αλλά και αποτέλεσμα της οικονομικής ανόδου κατά την πρώτη περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης.

Η ανάπτυξη των πόλεων ενδεχομένως έδωσε ώθηση στην οικονομία αλλά υπήρχε μια αμοιβαία ή αμφίδρομη σχέση μεταξύ αγροτικής παραγωγής και βιομηχανικής ανάπτυξης με την ανάπτυξη των πόλεων. Η εμφάνιση των νέων αστικών κέντρων και το φαινόμενο της ραγδαίας αστικοποίησης στην Βρετανία ήταν πιθανόν αποτέλεσμα αλλά και αίτιο της βιομηχανικής επανάστασης στην πρώτη φάση της.

Την ίδια περίοδο, ο αριθμός των πόλεων αυξήθηκε κατά 155 νέες πόλεις που σχεδόν στο σύνολο τους εμφανίστηκαν λόγω της βιομηχανικής επανάστασης. Εξαιρέσεις αποτέλεσαν οι πρωτεύουσες των επαρχιών, όπως λόγου χάρη το Εδιμβούργο, που η αστική τους ανάπτυξη οφειλόταν στη γενικότερη πληθυσμιακή αύξηση. Εν προκειμένω, η πληθυσμιακή αύξηση της Βρετανίας διαμορφώνεται μέσα από τις σχέσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης, της αγροτικής επανάστασης και τις αστικοποίησης, επομένως, η ανάπτυξη των πρωτευουσών στις επαρχίες έχουν έμμεση σχέση με την βιομηχανική επανάσταση. Οι πόλεις θέρετρα, όπως το Μπαθ, που δεν έχουν εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις ούτε ιδιαίτερη αγροτική παραγωγή αυξάνονται, διότι απολαμβάνουν την συνολική οικονομική άνοδο της Βρετανίας, η οποία, βέβαια, έχει άμεση σχέση με την βιομηχανική και αγροτική επανάσταση και κατ' επέκταση με το φαινόμενο της αστικοποίησης.

Από την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης και μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπως φαίνεται από τα στατιστικά στοιχεία, το φαινόμενο της μετανάστευσης προς τις πόλεις και οι αυξήσεις στους δείκτες θνησιμότητας οφείλονται κατά κύριο λόγο στην βιομηχανική επανάσταση. Στις πόλεις οι άνθρωποι στοιβάζονταν σαν τα προϊόντα που παρήγαγαν και σε ένα μόνο δωμάτιο μπορούσαν να διαμένουν δέκα και περισσότερες ψυχές. Η ρυπαρότητα και οι ακαθαρσίες στις μεγάλες νέες βιομηχανικές πόλεις δημιούργησαν πολλά κρούσματα λοιμωδών ασθενειών και δυο μεγάλα ξεσπάσματα θανατηφόρων επιδημιών.

Η συνθήκες εργασίας της εργατικής τάξης ήταν ακατάλληλες. Πολλοί ήταν οι νεκροί από τα ελλιπή μέτρα ασφαλείας όπως φαίνεται από τις αυξήσεις στους δείκτες θνησιμότητας των νέων εργατών στις βιομηχανικές πόλεις. Τα δυο τρίτα της εργατικής δύναμης στην κλωστοϋφαντουργία ήταν γυναίκες και παιδιά καθώς ήταν σαφείς οι έμφυλοι διαχωρισμοί και η απόρριψη των γυναικών από κοινωνικές εκδηλώσεις και από πολλά επαγγέλματα. Η παιδική εργασία στην Βρετανία ήταν από τα πιο σοβαρά κοινωνικά προβλήματα και μόνο προς το τέλος της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επέκτασης πάρθηκαν μέτρα για να αναστείλουν σε κάποιο βαθμό, αυτό το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Ωστόσο, οι πρώτες προσπάθειες για την βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην κοινωνία της Βρετανίας άργησαν πολύ να ξεκινήσουν.

Η φτώχεια και οι μεγάλες ανισότητες ήταν το σήμα κατατεθέν της εποχής, ωστόσο, η βιομηχανική επανάσταση επέφερε και μεγάλες αλλαγές με θετικό πρόσημο στην ζωή των ανθρώπων της Βρετανίας. Η εμφάνιση της μεσαίας τάξης που αργά αλλά σταθερά κατέκτησε οικονομικά και κοινωνικά την Αγγλία ήταν γέννημα της

βιομηχανικής επανάστασης. Η μεσαία τάξη και ό,τι αυτή πρόσβευε ήταν αυτή που απαίτησε από κοινού, κάποιες φορές, με την εργατική τάξη την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου στις πόλεις της Αγγλίας στην πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης.

Οι άνθρωποι της πρώιμης βιομηχανικής επανάστασης με την νέα συνείδηση τους προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της νέο-διαμορφούμενης βιομηχανικής και αστικής κοινωνίας. Άνθρωποι στο Λίβερπουλ, το Μάντσεστερ, την Γλασκόβη και άλλες αναπτυσσόμενες πόλεις δημιούργησαν νέα σώματα και συμβούλια με λειτουργίες που ποίκιλαν από περιοχή σε περιοχή, αλλά, ενδιαφέρονταν για τον εξωραϊσμό και τη δημόσια καθαριότητα και υγιεινή των πόλεων. Επίσης διαμορφώθηκε μια ψυχολογική αλλαγή μεταξύ της αστικής και εργατικής τάξης, μια ανάπτυξη αυτοεκτίμησης την οποία μοιράζονταν με τους εργοδότες και τους επαγγελματίες δικηγόρους και ιατρούς και άλλους της μεσαίας τάξης. Η άποψη αυτή από κοινού με την νέες ψυχολογικές αλλαγές ώθησαν σταδιακά τις περιβαλλοντολογικές βελτιώσεις και επέφεραν αλλαγές στις κοινωνικές υπηρεσίες. Οι εργάτες κατάφεραν να πάρουν συντάξεις γήρατος, εθνική ασφάλιση υγείας και επιδότηση στέγασης. Χωρίς τη βιομηχανική επανάσταση δεν θα είχε βρεθεί ο πλούτος για όλες αυτές τις κοινωνικές κατακτήσεις. Η εκβιομηχάνιση δεν ήταν απλώς το κλειδί για οικονομική πρόοδο αλλά και για κοινωνική. Στην Αγγλία της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, οι άνθρωποι πίστευαν, ότι, οι Άγγλοι από όλες τις κοινωνικές τάξεις μπορούσαν να αναρριχηθούν σε σημαντικές θέσεις. Παρ'όλα αυτά Η Βιομηχανική Επανάσταση δεν κατόρθωσε να ανταμείψει σε πλήρη έκταση την εργατική τάξη, η αποτυχία πρέπει να αποδοθεί στις ανεπάρκειες των διοικητικών και όχι των οικονομικών διεργασιών. Η πραγματική βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης, σε ολόκληρη την κοινωνία της Βρετανίας, θα εμφανιστεί από το 1840 και μετά.

Όσο εξελισσόταν η βιομηχανική επέκταση και εκμηχάνιση, το κράτος παρέμβαινε πιο βαθιά και πιο αποτελεσματικά στην οικονομία, από ό,τι έκανε στο παρελθόν. Υπήρξε μια επανάσταση στις τεχνικές και στη φιλοσοφία της διακυβέρνησης, που ήταν εξίσου σημαντική στο σχηματισμό και την επιτάχυνση της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης, όπως και σε άλλους μετασχηματισμούς που θεωρήθηκαν μέρος της επανάστασης αυτής. Το σύστημα της διακυβέρνησης υπέστη επαναστατικές αλλαγές στην οργάνωση και στη λειτουργία του. Αυτές οι αλλαγές επέδρασαν στις πολιτικές αποφάσεις, σήμαναν την αύξηση της επιχειρηματικής κλίμακας με τον καταμερισμό και την εξειδίκευση των εργατών.

Συνεπώς, οι πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές δομές μέσα σε μια περιοχή ήταν τόσο σημαντικές που καθόριζαν την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη και παράλληλα όσο λιγότερο ήταν το κοινωνικό και πολιτισμικό κενό μεταξύ της επαρχίας και της πόλης, τόσο πιο πιθανό ήταν να αναπτυχθεί ο αστικός πληθυσμός και να αυξηθούν τα αστικά κέντρα.

Η ταχύτητα υιοθέτησης των αλλαγών των προτύπων της παραγωγής και εξειδίκευσης ήταν ίσως η σημαντικότερη αιτία αστικοποίησης, σχετιζόμενη και με την ελευθερία των πόλεων από αστικούς περιορισμούς. Επίσης, η απουσία θεσμών που περιόριζαν την αστικοποίηση, επέτρεψε στις Βρετανικές πόλεις να αυξήσουν το αστικό τους μέγεθος σε γρήγορο, σχετικά, χρονικό διάστημα.

Ο σημαντικότερος παράγοντας στην εμφάνιση της πρώιμης βιομηχανικής επέκτασης ήταν η «θεσμική στροφή». Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί ήταν οι κύριοι καθοριστικοί παράγοντες για τις μακροχρόνιες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές. Το αγγλικό κράτος προσπαθούσε να μην εμπλέκεται στις στρατηγικές εισαγωγές, στην οργάνωση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής καθώς ούτε εναντιώνονταν ούτε στήριζαν τις αστικές συντεχνίες. Το κράτος δε διατήρησε τις βασιλικές παραχωρήσεις μονοπωλίων του παρελθόντος. Η Αγγλία παρείχε πολλά παραδείγματα ελεύθερης οικονομίας. Διεργασίες που ευνόησαν την οικονομική ανάπτυξη του Μάντσεστερ και τις γενικότερης περιοχής του Λάνκασαϊρ αλλά και ολόκληρο το αστικό δίκτυο της Βρετανίας.

Η κοινωνικότητα γεννήθηκε από την εγκαθίδρυση των σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και των αστικών οικονομικών σχέσεων, την διοικητική συνεργασία μεταξύ πόλεων και εμπόρων και τις σχέσεις των επαγγελματιών και της ανώτερης τάξης της υπαίθρου. Η κοινωνική και πολιτισμική σημασία της μόρφωσης, της συμπεριφοράς, της αξιοπιστίας και η κοινή συμμετοχή σε πολιτισμικές δραστηριότητες ήταν το αποτέλεσμα των αμοιβαίων βελτιωμένων σχέσεων μεταξύ πόλεων και επαρχιακής άρχουσας τάξης, που εκφράστηκε με την αστική εκτίμηση των αξιών της κοινωνικό-πολιτικής σύνδεσης των ανθρώπων με καλή ανατροφή στο σύνολο τους, από ό,τι ατομικά κάποιοι επιφανείς ή πάτρωνες.

Η ελευθερία που ενέπνευσε το σύνολο της βρετανικής κοινωνίας ήταν που επέφερε και την τεράστια οικονομική αλλαγή του Μπέρμιγχαμ αλλά και όχι μόνο. Η σχετική πολιτισμική συναίνεση υπογράμμιζε την θέληση των ευγενών και τις αστικής ανώτερης τάξης να αποκομίσουν αμοιβαία αποδοχή και κατανόηση της σχετικής κοινωνικής κατάστασης τους. Επακόλουθο ήταν η κοινωνική όσμωση μεταξύ των αστών και των αριστοκρατών που εκφράστηκε με οικογενειακούς δεσμούς και κυρίως με οικονομικούς. Η συνεργασία νέας αστικής τάξης και παλαιάς αριστοκρατικής εκφράστηκε απόλυτα στην περιοχή των Μίντλαντς και στο Μπέρμιγχαμ. Η συνεργασία αυτή όπως και του Λάνκασαϊρ ήταν γέννημα των διαμορφούμενων νέων σχέσεων παραγωγής με τις νέες δυνάμεις που αναδείχτηκαν κατά την περίοδο της αστικής επέκτασης και εν συνεχεία της βιομηχανικής επανάστασης.

Βιβλιογραφία

Allen C. R., *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge University Press. 2009.

Ashton T., *Η Βιομηχανική Επανάσταση*. Μτφρ. Γολέμη Α., Τόπος, Αθήνα, 2007.

Braudel F., *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, vol. I, *The Structures of Everyday Life, The Limits of the Possible*, William Collins Sons & Co Ltd, London, 1981.

Braudel F., *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, vol. II, *The Wheels of Commerce*. William Collins Sons & Co Ltd, London, 1981.

Chartres J., *Food Consumption and Internal Trade*, in Beier A. and Finley R.(eds.) *London 1500-1700: the making of the metropolis*, London, 1986.

Clarkson L., *Proto-Industrialization: The first Phase of Industrialization?* Macmillan, London, 1985.

Crouzet F., *The Victorian Economy*. Trans. Foster A., Routledge, London, 2006.

Crossick G., Haupt H.G., *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914. Enterprise, Family and Independence*. Routledge, London, 1995.

Davies N., *Europe. A History*. Pimlico. London. 1996.

De Tocqueville A., *Journeys to England and Ireland*, Trsl. Lawrence G., Mayer K., Yale University Press, New Haven, 1958.

Deane Ph., *The first Industrial Revolution*, Cambridge university press, Cambridge, 1965.

Derek G., *Regional Transformation and Industrial Revolution, A Geography of the Yorkshire Woollen Industry*, The Macmillan Press Ltd, London and Basingstoke, 1982.

Engels F., *The Conditions of the Working-Class in England*, New York, 1887.

Epstein S. (ed.), *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge, University Press, Cambridge, 2001.

Evans Er., *The Forging of the Modern State. Early industrial Britain 1783-1870*. Longman, Harlow, 2001.

Glennie P. *Town and Country in England*, στο **Epstein S. (ed.)**, *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge, University Press, Cambridge, 2001.

Hobsbawm E., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μτφρ., Οικονομοπούλου Μ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1992.

Hobsbawm E., *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1968.

Hobsbawm E. -Rude G., *Finding Captain Swing: Protest, Parish Relations, and the State of the Public Mind in 1830*, New York, Pantheon Books, 1968.

Hobsbawm E., *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. Μτφρ. Κούρτοβικ Δ. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα. 1994.

Foster J., *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns*. Methuen & Co Ltd, London, 1977.

Lane P., *The Industrial Revolution, The Birth of Modern Age*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1978.

Langton J. *Urban growth and economic change: from the late seventeenth century to 1841*. Στο **Clark P.** *The Cambridge Urban History of Britain. Volume II. 1540-1840*. Cambridge University Press, 2008

Landes D., *Ο Προμηθέας Χωρίς Δεσμά.*, μτφρ., Μεντζαλίρα Χρ., Π.Ι.Ο.Π., Αθήνα, 2009.

Λάντες Ν., *Ο Πλούτος και η Φτώχεια των Εθνών, Γιατί μερικά έθνη είναι τόσο πλούσια και μερικά πολύ φτωχά*, Μτφρ. Αλαβάνου Αρ., Λιβάνη, Αθήνα, 2005.

Lewis A., *Growth and Fluctuations 1870-1913*, George Allen & Unwin London, London, 1982.

Lieven D., *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*. Columbia un. press. New York. 1993.

Metcalf A., *Leisure and Recreation in a Victorian Mining Community, the Social Economy of Leisure in North-East England, 1820-1914*. Routledge, Abingdon, oxon, 2006.

Miles A., *Social Mobility in nineteenth-century England*. Refresh, vol. Autumn 23, 1996.

Morris R., *Class and Class Consciousness in the Industrial Revolution 1780-1850*, Macmillan Ltd, London, 1979.

Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1937.

Pinol J., *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο Αιώνα.*, μτφρ., Δουράμπεη Ι. – Κάννερ Ε., ΠΛΕΘΡΟΝ, Αθήνα, 2000.

Pinol J., Walter Fr., *Η Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Πόλη. Τόμος Ι, Έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μτφρ., Κουμπούρα Μ., ΠΛΕΘΡΟΝ, Αθήνα, 2007.

Rubinstein W., *Capitalism, Culture, and Decline in Britain 1750-1990*, Routledge, London, 1994.

Thompson E., *The Making of the English Working Class*. Penguin Books. London. 1991.

Walton J., Proto-industrialisation and the first industrial revolution: the case of Lancashire, στο **Hudson P. (ed.)** ,*Regions and Industries, A perspective on the industrial revolution in Britain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Williamson J., *Coping with city growth during the British industrial revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Wrigley E.A., *Energy and the English Industrial Revolution*. Cambridge University Press. Cambridge, 2010.

Wrigley E., *Poverty, Progress, and Population*. Cambridge University Press. New York. 2004.

Wrigley E., Davies R., Oeppen J., Schofield R., *English population history from family reconstitution 1580-1837*, Cambridge University Press, New York, 1997.